

Áttekintés a szegénységben élők társadalmi befogadását célzó fejlesztésekről

SZÉCHENYI TERV

Áttekintés a szegénységben élők társadalmi befogadását célzó fejlesztésekről

Készült a „Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért program szakmai koordinációja” keretében.

2014

Szerkesztette:	Kósa Eszter
Készítette:	Farkas Zsombor Kóródi Miklós Kósa Eszter
Az esettanulmányokat készítette:	Farkas Zsombor Kóródi Miklós Molnár Aranka Peták Péter Sain Mátyás
Szakmai lektor:	Csongor Anna Darvas Ágnes
Olvasószerkesztő:	Sík Júlia

Készült a „Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért program szakmai koordinációja” című projekt (TÁMOP 5.1.3-09/1-2009-0002) keretében. A projekt főpályázója az *Autonómia Alapítvány*, konzorciumi partnerei a *Közösségfejlesztők Egyesülete*, a *Lechner Lajos Tudásközpont Nonprofit Kft.* (korábban: *VÁTI Nonprofit Kft.*) és a *Szociális Szakmai Szövetség*.

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

ISBN 978-615-80015-0-2

Budapest, 2014

www.melyszegenysegyseg.hu

Tartalom

Vezetői összefoglaló	4
1. Bevezetés	6
1.1. Hol működtek és kiket céloztak a projektek	7
1.2. A projektekben megvalósított tevékenységek	13
2. Közösségi megközelítések	15
2.1. Előzmények	15
2.2. „Közösségi megközelítések” a projektekben	17
2.2.1. Kiindulási pontok	18
2.2.2. A projektek eszközei, módszerei	19
2.3. Tanulságok, dilemmák	27
3. Szociális szolgáltatások fejlesztése	30
3.1. A helyzetről	30
3.2. Kapacitásfejlesztés és helyi beágyazottság	34
3.3. A szociális alapszolgáltatás eszközrendszerének megerősítése,	bővítése új szolgáltatási elemekkel
3.4. Tanulságok, dilemmák	41
3.4.1. A nagy rendszerek hibái, hiányosságai és a projektek lehetőségei ..	41
3.4.2. Szakemberek és laikus segítők	43
3.4.3. Új szolgáltatások szükségszerűsége	43
3.4.4. Integritás, méltóság	45
4. Gazdálkodói tevékenységek	46
4.1. Önálló és önellátó gazdálkodást célzó programok	46
4.2. Gazdálkodói programelemek a TÁMOP 5.1.3 programban	51
4.2.1 Saját konyhakerti gazdálkodás	52
4.2.2. Szociális földprogram típusú programok	58
4.2.3 Közösségi gazdálkodás	63
4.3. Tanulságok, dilemmák	64
5. Összefoglalás	67
Felhasznált irodalom	71

Vezetői összefoglaló

Itt olvasható összegzésünk a **TÁMOP 5.1.3-as programban alkalmazott, a társadalmi befogadást elősegítő eszközök és módszerek témakörök szerinti csoportosításáról és elemzéséről**. Jelen anyagunk elsősorban a **mélyszegénységben élőket célzó helyi projekteket, beavatkozásokat tervező és végrehajtó szakembereknek és döntéshozóknak** szól.

A TÁMOP 5.1.3-as program keretében végrehajtott fejlesztések **akcióterületeinek** (több településből álló helyszíneinek) háromnegyede a leghátrányosabb helyzetű kistérségekhez tartozik. A célcsoportra vonatkozó kutatás¹ részletesen kimutatta, hogy **a projektek által elérni kívánt családok minden mutató mentén egyértelműen kirekesztődéssel küzdenek** a többségi társadalomhoz képest, legyen szó lakhatási körülményekről, iskolázottságról, munkaerő-piaci státuszról vagy megélhetési biztonságról. A mélyszegénységben élő célcsoporton belül **a magukat cigánynak vallók különösen nagy hátrányban** vannak minden területen.

Összhangban a korszerű szakirodalom megállapításaival, a teljes program módszertani alapvetése az volt, hogy **a mélyszegénység nem csupán az anyagi források hiányát jelenti**, hanem a közösségi kapcsolatok kiüresedését, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés lehetetlenségét, az aktív, cselekvő közösségi tagság és az érdekek felismerésének és képviselésének hiányát, az önellátás, öfenntartás készségeinek megkopását is (a fent felsorolt lakhatási, iskolázottsági, munkaerő-piaci és számos más hátrány mellett). Éppen ezért szakmai konszenzus van (legalább alakulófélben) arról, hogy a kirekesztettség enyhítése csak többféle eszköz együttes használatával lehetséges, és ennek megfelelően **a projektek komplex megközelítést alkalmaztak**, ami tetten érhető volt a különböző szakmák (szociális, területfejlesztés és közösségfejlesztés) érdemi együttműködésében is.

A **25 megvalósult projektet** az elmúlt négy év során **helyszíni látogatások alkalmával, képzéseken, tematikus és regionális műhelybeszélgetéseken** ismertük meg. A projektek vezetőivel **interjúkat** készítettünk, valamint egyes elemekről részletes **esettanulmány** is készült. Mindezek alapján **három fő fejezetben** elemeztük az alkalmazott, a mélyszegénységben élő emberek társadalmi befogadását célzó módszereket.

¹ www.melyszegenysegy.hu/dokumentumok/dokumentumtar_tartalma/TAMOP%20513%20kutatás_1kor_Zarotanutmany.pdf

A „**Közösségi megközelítések**” fejezetben három fő témakörrel foglalkoztunk: a settlement ház típusú közösségi terekkel, a mélyszegénységben élők közösségi aktivizálásának lehetőségeivel és az önkéntesek bevonásának módszereivel.

„**A szociális szolgáltatások fejlesztése**” fejezetben azt tekintettük át, hogy a szociális szolgáltatásból kiszoruló, mélyszegénységben élő családokhoz miként próbálták közelebb vinni a segítő ellátásokat kapacitásfejlesztéssel és laikus mentorok „közbeiktatásával”. A másik fő témakör az új szolgáltatások (jellemzően adósságkezelés és háztartásgazdálkodás) elemzése.

A „**Gazdálkodói tevékenységek**” fejezetben a szociális gazdaság területéhez sorolt három fő tevékenységtípust vizsgáltunk. Ezek a saját konyhakerti gazdálkodás, a szociális földprogram és a közösségi gazdálkodás típusú projektelemek voltak.

A TÁMOP 5.1.3-as program egyik legfontosabb eredménye (a komplex megközelítés alkalmazása mellett) az **innovációk, újítások** kipróbálásának lehetősége volt, amivel számos esetben éltek is a projektgazdák. Az uniós projekteknél szokatlanul sokszínű tevékenységkör ugyanakkor számos **kérdést, dilemmát, tovább gondolandó témát** is felvet, ezeket is tárgyaljuk anyagunkban. Továbbá mindenképp foglalkozni kell a mélyszegénységben élők befogadását célzó módszerek kapcsán olyan alapkérdésekkel, mint a **nagy ellátórendszerek, illetve a projektek kompetenciájának, problémamegoldó képességének, küldetésének határai**. Hasonlóan kérdéses a **laikusok bevonásának pontos meghatározása**: hol, milyen feladatra, milyen felelősséggel lehet, szabad, etikus, hasznos az alkalmazásuk. Az **önellátásra való „nevelés”** kapcsán is számos kérdés fogalmazódott meg: mikor gazdaságos, racionális ez az út, mennyiben irányulhat a szolidáris kapcsolatok felmondására (mindenki gondoskodik önmagáról), illetve általában a nevelő célzatú tevékenységek mennyire tartják tiszteletben a szegényeket is megillető **méltósághoz való jogot**. A méltóság kérdéséhez szorosan kapcsolódik a **kényszerítés** jelensége, a projektekben való részvétel más feltételekhez kötése is. És végül, minden projekt típusú fejlesztés dilemmája az eredmények, a megkezdett szolgáltatások, folyamatok **fenntarthatóságának** bizonytalansága, nem volt ez másképp ebben a programban sem.

1. Bevezetés

A mélyszegénység többdimenziós jelenség, amely megmutatkozik többek között a nagyon alacsony képzettségben és foglalkoztatottságban, az ebből következő súlyos megélhetési zavarokban, kihat az elemi lakhatási, táplálkozási körülményekre, az érintettek egészségi állapotára, stigmatizál és kirekesztéshez vezet. Mindezek együtt szükségszerűen előidézik a szegénység és kirekesztődés újratermelődését, generáció közötti átörökítést.

Ezzel a megállapítással kezdődik a „Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért” program pályázati útmutatója. A támogatási program azzal a céllal indult, hogy a szociális munka, a közösségfejlesztés, valamint a település- és vidékfejlesztési szakmák eszköztárával és együttműködésével segítse a mélyszegénységben élők társadalmi integrációját, mérsékelje a szegénység mélyülését, újratermelődését és területi terjedését. A közösségi kapcsolatok fejlesztését, egyes közszolgáltatások helyi szükségletekhez igazítását, valamint az érintett települések lakosságának aktivizálását a fenti célok elérésének eszközeiként jelölte meg a kiírás.

A támogatási program keretében 2011 és 2014 között 25 helyi projekt valósul meg a Dél-Dunántúli, Dél-Alföldi, Észak-Alföldi és Észak-Magyarország régiók leghátrányosabb helyzetű térségeiben.

A helyi projektek megvalósítóinak külső szakmai támogatójaként² már a pályázati szakasztól kezdve nyomon követtük a konstrukció keretében megvalósult programokat. A támogató szolgáltatás és a projektekkel folytatott együttműködés tanulságai alapján szakmai és módszertani összefoglalókat és ajánlásokat készítettünk, amelyek mind a terepen dolgozó szakemberek, mind a döntéshozók számára hasznosak lehetnek a program befejezése után is. Egyik összegző munkánk az itt olvasható **áttekintés**, amelyben a program keretében alkalmazott innovatív és sikeres módszerek alapján gyűjtöttük egybe a legfontosabb tanulságokat. Ebben az anyagban nem a folyamatot, a megvalósítás és fenntarthatóság eszközeit, körülményeit, nehézségeit és tapasztalatait részletezzük, sokkal inkább a projektekben megjelenő sokszínűséget, sokféleséget mutatjuk be. Nem a részletek, a meghatározó aprómunka leírásai, sokkal inkább távoli „csoportképek” egy-egy fejlesztésről. Szándékunk szerint a korábban el-

² A külső szakmai támogatást a TÁMOP 5.1.3-09/1. program keretében az Autonómia Alapítvány, a Közösségfejlesztők Egyesülete, a Szociális Szakmai Szövetség és a VÁTI Nonprofit Kft./Lechner Lajos Tudásközpont által alkotott konzorcium végezte.

készített szakmapolitikai ajánlásaink³ kimondottan az uniós forrásból finanszírozott pályázati programok tervezőit, döntéshozóit célozzák. Tanulmányunk pedig elsősorban a helyi fejlesztéseket tervező, megvalósító szakemberek, döntéshozók számára készült.

A bevezető fejezetben átfogó képet nyújtunk a megvalósult projektekről: az akcióterületek, a célcsoport és a leghangsúlyosabb tevékenységek ismertetésével. Összefoglaló írásunk három fő témakört ölel fel: (1) a közösségi megközelítést és az önkéntességet mint erőforrást alkalmazó módszerek; (2) a szociális szolgáltatások fejlesztését eredményező eszközök és (3) a szociális gazdaság területét érintő módszerek. Természetesen a megvalósult projektek nem „vegyszer” képviselői egyik vagy másik kategóriának, minden projektben számos módszert alkalmaztak párhuzamosan, egymást kiegészítve. Így az olvasó azt is tapasztalhatja, hogy az különböző fejezetekben egyazon projekt más és más elemeit mutatjuk be – ez is bizonyítéka az egyes helyi fejlesztések komplexitásának. Az összegzés, elemzés háttérét (a projektek egy-egy elemére fókuszáló) esettanulmányok⁴ adják. Ezek tapasztalatait egészítik ki a projekteket megvalósító szakemberekkel folytatott interjúkból, beszélgetésekből, műhelymunkákból származó információk.

A három fő témakört külön fejezetekben ismertetjük. A fejezetek első részében röviden felvázolunk néhány főbb tendenciát és kiindulópontot az adott témakörhöz kapcsolódóan, ezzel keretet adva a lokális programok tevékenységeinek áttekintéséhez. A második rész az esettanulmányok alapján mutatja be és elemzi a projektek eszközeit, módszereit. A harmadik részben – vizsgálva az eredményeket, a nehézségeket és a felmerülő kérdéseket – tanulságokat és dilemmákat fogalmazunk meg a TÁMOP 5.1.3-as konstrukció helyi megvalósulásának egy-egy szeletéről.

Bízunk benne, hogy valóban praktikus, hasznos segédletet sikerült összeállítanunk azok számára, akik a mélyszegénységben élő közösségek társadalmi befogadásáért szeretnének tenni.

1.1. Hol működtek és kiket céloztak a projektek

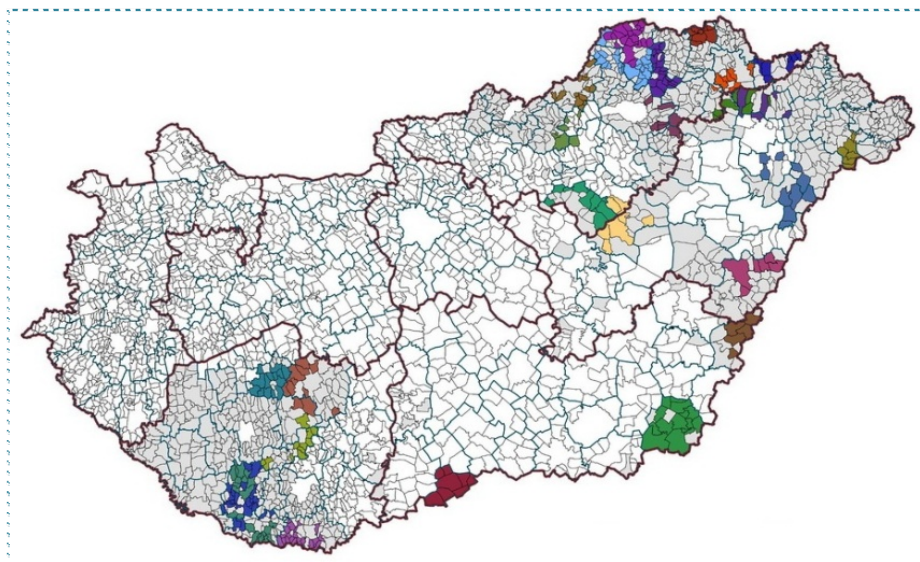
A 25 projekt mindegyike az ország hátrányos helyzetű térségeiben, **több településből álló helyszínen** valósult meg. Ezeket nevezzük **akcióterületeknek**. Ahogy az 1. ábrán látható, a projektek Magyarország négy hátrányos helyzetű régiójá-

³ www.melyszegenyseg.hu/dokumentumok/dokumentumtar_tartalma/SZAKMAPOLITIKAI%20AJANLASOK/szakmapol_ajanlasok_tamop513.pdf

⁴ Az esettanulmányok a projektek vezetőivel és munkatársaival készült strukturált interjúk és egyéb kiegészítő információk alapján készültek a programok egy-egy központi eleméről.

ban, azokon belül is főként a dél-dunántúli, az észak-magyarországi és az észak-alföldi régióban működtek. A 25 akcióterület 35 kistérséget érint, és 299 települést fed le, amelyekben összesen mintegy 355 ezer ember él. A legnépesebb akcióterület 37 ezer, a legkisebb lélekszámú 5400 fős. Az érintett települések közel fele legfeljebb 500 fős aprófalú, kétharmaduk legfeljebb 1000 lakosú kistépülés. Az akcióterületekbe mindössze 20 (jellemzően néhány ezer fős) város került be. A pályázati konstrukció (részletesen kidolgozott módszertan alapján) a leszakadó, elsősorban kistépüléseket célozza meg. A bevont települések háromnegyede (73%) a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérségben, további tizedük (11%) a 34–47. leghátrányosabb helyzetű kistérségben található.⁵

1. ábra: Az akcióterületek elhelyezkedése

Forrás: www.melyszegenyseg.hu (Készítette: Sain Mátyás, LLTK)

Az eltérő mértékű és mélységű szegénység és kirekesztettség minden akcióterületen megjelenik. A problémák gyökerei és kiterjedtsége azonban – számos esetben még településbocrok, akár szomszédos települések között is – különbözőek. A Cserehát és az Ormánság hasonló gondokkal küzd, a településszerkezet elapró-

⁵ Lásd erről: Farkas Zsombor, Kóródi Miklós (2012): „Sajnos a hátrányos helyzetű települések között vagyunk” – Pillanatkép a mélyszegénység kezelését célzó lokális programokról. *Falu Város Régió*, 1–2. sz., 63–73. o. www.nth.gov.hu/files/download_files/496/FVR201212final.pdf, továbbá A tervezésben részt vevő döntéshozóknak szóló ajánlások a TÁMOP 5.1.3-as program tapasztalatai alapján. 2013. 12. 09. Kézirat, 11–13. o. http://autonomia.hu/sites/default/files/files/1401/4096/szakmapol_ajanlasok_tamop513.pdf

zott, a cigány népesség aránya magas, munkaerőpiac, gazdaság szinte nem létezik. A falvak jelentős része a gettósodási folyamat végére ért, vagy ahhoz nagyon közelít. A Dél-Alföldön nem jellemző a magas roma arány, a települések többségében alig ismert probléma az elszigetelt cigány/szegény telep. Ezzel együtt a lakosság nagy része szegény. Az akcióterületek településszerkezete és földrajzi elhelyezkedésük különbségei nagymértékben kijelölik tehát a főbb problémákat (kistelepülések szegénysége, gettósodása, elszigeteltsége, a szolgáltatások hiánya stb.), a célcsoportok jellemzőit és a projektek válaszait.

A projekteknek a pályázati kiírás szerint kettős **célcsoportot** kellett elérniük. Az elsődleges cél a legrosszabb helyzetben élők elérése volt, de minden projektbe be kellett vonni a helyi szakembereket és döntéshozókat is. A pályázati útmutató meghatározása alapján a támogatás közvetlen célcsoportját a „halmozott szociális hátránnyal jellemezhető településeken mélyszegénységben élők köre” jelentette, vagyis azok, akik a következő négy kritérium közül legalább kettőnek megfeleltek: (1) legalább három éve munkanélküliek, illetve ezen idő alatt legfeljebb közfoglalkoztatásban vettek részt; (2) legfeljebb az iskola 9–10. osztályát végezték el, ami mellett esetleg nem piacképes szakképzettséget vagy OKJ-s szakképesítést szereztek; (3) aktív korú inaktívak; 4. kettőnél több gyermeket nevelnek.⁶

A célcsoport főbb jellemzőit a projektünk keretében készült első adatfelvétel⁷ eredményei alapján vázoljuk fel röviden. A kérdőíves kutatás 2012 első felében, a projektek kezdeti szakaszában készült az akcióterületek településein. Összesen 1326 18 éven felüli személy (és ugyanennyi háztartás)⁸ került a mintába. Róluk a projektmegvalósítók és/vagy a helyi szakemberek azt mondták, hogy tényleges vagy potenciális résztvevői a projektnek, azaz a pályázati kritériumok szerint mélyszegénységben élnek. Az adatfelvétel nem alkalmas arra, hogy mintánkban pontosan vizsgálni tudjuk a definíció fenti elemeit, de megpróbáltuk rekonstru-

⁶ Pályázati útmutató.

http://palyazat.gov.hu/download/30489/TAMOP_513_2%20komponens%20%C3%BAtmutat%C3%B3_100929_IH%5B1%5D.pdf

⁷ Projektünk keretében két adatfelvételt készítettünk a bevont célcsoport helyzetéről, arról, hogy milyen hatást gyakorolt az életükre, körülményeikre a projektben való részvétel. Két ütemben került sor adatfelvételre: az első körre a helyi projektek kezdetekor (2012 első felében), a másodikra 2013 második felében. Az első adatfelvételtől itt felhasznált adatok egy részét korrigáltuk. Az első adatfelvétel eredményeiről lásd: Autonómia Alapítvány (2013): A mélyszegénységben élők helyzete Magyarország legszegényebb kistérségeiben. www.melyszegenysege.hu/dokumentumok/dokumentumtar_tartalma/TAMOP%20513%20kutat%C3%A1s_1kor_Zarotanulmany.pdf

⁸ Egy háztartásban egy személytől kellett lekérdezni a kérdőívet, amely személyre és a háztartásra vonatkozó kérdéseket is tartalmazott.

álni azokat.⁹ A módosított mutatók alapján a négy feltétel közül a gazdaságilag aktív korú (18–64 éves) válaszadók fele (45,2%) kettőnek, negyede (25,7%) háromnak „felel meg” (1. táblázat). A tényleges/potenciális (előzetesen „mélyszegénységben élőként” definiált) résztvevők 71 százaléka tekinthető így mélyszegénységben élőknek (2. táblázat). (A cigányok körében 81, a nem cigányok között 61 százalék a mélyszegénységben élők aránya.)

1. táblázat: A „mélyszegénység” mutatóinak előfordulása a 18–64 évesek körében, %

„Teljesült feltételek” száma	Megoszlás, %
Egy sem	5,5
Egy	23,6
Kettő	45,2
Három	25,7
Összesen	100,0
N =	1298

2. táblázat: „Mélyszegénységben élők” aránya a 18–64 évesek körében

	„Mélyszegénységben” élő személyek aránya, %	„Nem mélyszegénységben”	Összesen
Roma	81,3	18,7	100,0
Nem roma	61,2	38,8	100,0
Együtt, %	71	29	100,0
N =	377	921	1298

A szubjektív szegénység jelentős átfedést mutat a „mélyszegénységben élőkkel”: a családjukat „teljes mértékben” szegénynek tartók között 82 százalék, a magukat nem szegénynek vallók körében ennek fele (41%) a „mélyszegénységben élők” aránya (3. táblázat). A minta egészében 38 százalék a magukat „teljes mértékben” és 57 százalék a „bizonyos értelemben” szegénynek tartók aránya. A megkérdezettek közel kétharmada (62%) úgy érezte, 3 évvel korábban „jobban élt”, mint 2012-ben. Felük (51%) úgy ítélte meg, hogy helyzetük romlani is fog a következő 3 évben.

A válaszadók az akcióterületekhez tartozó 299 település közel feléből (45%) kerültek be a mintába; 40 százalékuk legfeljebb ezerfős kistelepülésen él. (A teljes mintában a községben élők aránya több mint 80%.) A megkérdezettek kevesebb mint fele (48%) cigány, ami azt is jelenti, hogy a projektek által meg-

⁹ A következő négy mutatót használtuk: 1. a kérdés idején munkanélküli/közfoglalkoztatott (49%); 2. legfeljebb nyolc osztály (és OKJ) (69%); 3. inaktív (38%); 4. kettőnél több gyereket nevel (36%). Csak a gazdaságilag aktív népességet (esetünkben 18–64 évesek) vizsgáltuk, az 1326 fős mintába bekerült 64 éven felülieket (28 fő) itt nem vesszük figyelembe.

szólított/elért mélyszegénységben élők többsége nem cigány. A helyi megvalósítók munkáját nagymértékben befolyásolta, hogy a célcsoport jelentős része – saját megítélése szerint – szegregált lakókörnyezetben él: harmaduk (32,2%) főként szegény, felük (48,8%) egészében vagy többségében cigányok által lakott településrészen.

3. táblázat: „Mélyszegénységben élők” aránya szubjektív szegénység szerint, %

Ön mit mondana? Jelenleg önök...	„Mély- szegénységben”	„Nem mélyszegénységben”	Összesen	
	élő személyek aránya, %		%	N (fő)
teljes mértékben szegények	18,1	81,9	100,0	498
bizonyos értelemben szegények	34,5	65,5	100,0	746
nem szegények	58,8	41,2	100,0	68

A mintában szinte mindenki (98%) gazdaságilag aktív korú (18–64 éves), a legnagyobb arányban (38%) a 30–40 éves közöttiek vannak. Eszerint a projektek elsősorban a fiatal felnőtteket, a középkorúakat tudták, akarták bevonni. A háztartások háromnegyede (74,4%) így – nem meglepő módon – gyerekes (0–17 év közötti gyerekekkel, gyerekekkel), tizedük egyszemélyes háztartás. (Az átlagos háztartásnagyság 4,3 fő.) A gyerekes háztartások több mint ötöde (22,4%) egygyerekes, közel harmada (29%) kétgyerekes, és majdnem fele (48,6%) három vagy több gyereket nevel (4. táblázat). A sokgyerekesek magas aránya nem véletlen: az országos adatok alapján körükben a jövedelmi szegények aránya majdnem kétszer magasabb (34,4%), mint az összes gyerekes család között (19,1%) (Eurostat, 2013).

4. táblázat: A háztartások száma és megoszlása gyerekszám szerint

A háztartás típusa	Száma, db	Megoszlása, %
Gyerek nélküli	339	25,6
Gyerekes (0–17 éves)	987	74,4
Összesen	1326	100,0
Gyerekesek közül:		
1 gyerekes	221	22,4
2 gyerekes	286	29,0
3 gyerekes	480	48,6
Összesen	987	100,0

A célcsoportba tartozó aktív korú (18–64 éves) válaszadók túlnyomó többsége (70%-a) legfeljebb nyolc osztályos végzettségű (esetleg azt követő OKJ-s képzésben vett részt). Kevesebb mint tizedük (8,1%) érettségizett, egy százalékuk dip-

lomát szerzett. A fiatalabb (18–30 éves) korcsoportban nem sokkal kedvezőbb a helyzet. Bár körükben alacsonyabb a legfeljebb általános iskolát végzettek és – alig érzékelhetően, de – magasabb a szakmunkások és az érettségizettek, valamint kétszer magasabb a diplomások aránya (1,9%) (5. táblázat).

A 18–64 évesek gazdasági aktivitása szintén jelzi, hogy a projektek a mélyszegénységben élőket célozták meg (6. táblázat). Mindössze tizedük (10,8%) foglalkoztatott¹⁰, több mint negyedük munkanélküli (26,3%), és további egynegyedük (23,6%) közfoglalkoztatott. A mintába került szegények több mint harmada (36,4%) aktív korú inaktív¹¹. Utóbbiak között a gyesen lévők (21,3%) vannak a legtöbben, a tanulók a legkevesebben (1,4%). (A 15–64 évesek foglalkoztatási rátája országosan 58,4 százalék, aktivitási arányuk 65,1 százalék volt 2013-ban.¹²) A foglalkoztatottság alacsony szintje, a munkajövedelmek szinte teljes hiánya nagymértékben kijelöli a jövedelmi viszonyokat: a háztartások havi nettó jövedelme – saját bevallásuk alapján – 115 600 forint volt 2012-ben, az egy főre jutó átlagos nettó jövedelem pedig 33 500 forint. (Országos adattal összevetve ez az összeg a két legsó jövedelmi tizedbe tartozók átlagos jövedelme (24 800 és 39 900 Ft) között van. Az összes magyarországi háztartást tekintve az egy főre jutó átlagos havi jövedelem 82 900 forint volt 2012-ben.¹³ Mintánkban a cigány családok átlagos havi bevétele 4100 forinttal, egy főre jutó jövedelmük 6900 forinttal volt kevesebb, mint a nem romáké (7. táblázat).

5. táblázat: A 18–64 évesek és a 18–30 évesek száma és megoszlása iskolai végzettség szerint

Iskolai végzettség	18–64 évesek		18–30 évesek	
	Száma, fő	Megoszlása, %	Száma, fő	Megoszlása, %
Legfeljebb 8 osztály (és OKJ)	889	69,2	202	63,9
Szakmunkás	281	21,9	71	22,5
Érettségi	104	8,1	37	11,7
Diploma	11	0,9	6	1,9
Összesen	1285	100	318	100

¹⁰ Foglalkoztatottként vettük számításba azokat, akik teljes munkaidős, részmunkaidős alkalmazottak vagy önálló vállalkozók voltak a kérdezés idején. Az alkalmi munkát végzőket külön kategóriaként értelmeztük, sem ide, sem a munkanélküliekhez nem soroltuk őket.

¹¹ A KSH (2011) alapján a „munkaerőpiactól távol maradó: inaktív (a foglalkoztatottakon és munkanélkülieken kívüli népesség).”

¹² KSH Stadat. www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf002.html

¹³ KSH Stadat. www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zhc006b.html (ennek alapján saját számítás)

6. táblázat: A 18–64 évesek száma és megoszlása gazdasági aktivitás szerint

Gazdasági aktivitás	Száma, db	Megoszlása, %
Foglalkoztatott	139	10,8
Alkalmi munka	37	2,9
Munkanélküli	339	26,3
Közfoglalkoztatott	305	23,6
Inaktív	470	36,4
Összesen	1290	100,0

7. táblázat: A háztartások átlagos nettó havi és egy főre jutó jövedelme 2012-ben, Ft

Háztartás	Havi bevétel	1 főre jutó jövedelem
Roma	113 500	30 000
Nem roma	117 600	36 900
Összes háztartás	115 600	33 500
N=	1 278	1 278

1.2. A projektekben megvalósított tevékenységek

A TÁMOP 5.1.3-as konstrukció számos új elemet tartalmazott a korábbi, társadalmi befogadást célzó programokhoz képest. A program talán a legfontosabb újító szempontja a **közösségi elemek középpontba helyezése** volt a társadalmi integrációban. Egy másik fontos elem a **különböző szakmák szoros együttműködésére**¹⁴ irányuló elvárás: a szociális, közösségfejlesztő és vidékfejlesztő szakemberek együttes jelenléte és közös munkája kötelező elem volt. Újdonság volt az is, hogy a pályázati kiírás nem határozta meg pontosan mindazon tevékenységeket, amelyeket a pályázat megvalósítása során végre kell hajtani, mindössze a tevékenységek típusát, jellegét írta körül.

Mindezekből a feltételekből adódóan számos **innovatív projektelem** született. A projektgazdák nagy hangsúlyt fektettek a **közösségi megközelítésre**, ezen belül a közösségi tervezésre, különféle közösségi terek létrehozására és gazdag programmal való működtetésére (közös klubok, képzések, érdekérvényesítő fórumok, hobbikörök stb.), helyi közösségi munkások bevonására. Ugyanígy fontos elem volt többeknél az önkéntesek bevonása, az önkéntes alapú szolgáltatások működtetése is. A közösségi építkezés és az önkéntesség hangsúlyozása nemcsak a kiíró elvárásainak való megfelelés miatt vált fontossá, hanem azért is, mert így az egyébként marginalizálódott helyzetű családok, egyének „passzív

¹⁴ A szakmaközi együttműködés nem új elem, így valósult meg az MTA Gyerekszegénység Elleni Program keretében a Szécsényi Gyerekesély Program is. Erről részletesen: Bass László (szerk.) (2012): *Az ötödik év után*. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011. Budapest: Gyere Közhazsnú Egyesület.

célcsoporttagok” helyett maguk is tevékeny részeseivé válhattak az egyes fejlesztéseknek. A helyi közösségek, a laikusok aktív részvétele egyúttal nagyobb eséllyel teszi fenntarthatóbbá a projektek eredményeit.

A **szociális szolgáltatások** terén elsősorban – a szakember- és kapacitáshiányokra reagálva – a különböző helyi segítők (családmentorok, falugondnokok) képzése, alkalmazása jelent meg tevékenységként, megerősítve a mélyszegénységben élő családokat támogató hálózatokat. A szociális alapszolgáltatások egyes helyeken új szolgáltatási elemekkel is bővültek, például az adósságkezeléssel, vagy kimondottan a helyiek igényeihez igazodó klubokkal, tanácsadással.

Népszerű elem volt a **szociális gazdaság** címszó alá besorolható tevékenységek köre is, elsősorban a kertek megművelése, a közösségi gazdálkodás, termelés, előállítás egyes formái (pl. lekvárfőzés), és általában az önellátó, öfenntartó gazdálkodási formákkal kapcsolatos ismeretek és készségek átadása, a gazdálkodás támogatása és mentorálása.

2. Közösségi megközelítések

A pályázati felhívás szerint a projektek célja többek között „a mélyszegénységben élők integrációjának előmozdítása azzal az eszközrendszerrel, amelyet a szociális és közösségi munka, a lakosság aktív részvételén alapuló tervezés együtt nyújthat”. Ebben a fejezetben a projektek azon tevékenységeit mutatjuk be, amelyek „közösségi megközelítések” alkalmazásával szolgáltatták meg, vonták be, aktivizálták a szegénységben élőket. **„Közösségi megközelítések” alatt azokat az eszközöket és módszereket értjük, amelyek valamilyen módon összekötötték a „közösség fejlesztését” a szociális problémák, a társadalmi kirekesztettség enyhítésével.**¹⁵ Célcsoportjukat így elsősorban (de nem kizárólag) a szegények, a kirekesztettek jelentették. Céljuk pedig – ahogyan erre a pályázati útmutató is utal – a „szociális és a közösségi munka” eszközeinek együttes alkalmazásával a mélyszegénységben élők kirekesztettségének, elszigeteltségének enyhítése volt települési szinten. A „közösségi megközelítések” irányként, módszerként a 25 projekt mintegy felére jellemzőek (különböző fókuszokkal, súlypontokkal), a tapasztalatokat azonban 10 esettanulmány alapján foglaljuk össze. Ezek az esettanulmányok a projektek olyan domináns elmeiről készültek, amelyek elveikben és módszereikben a közösségi megközelítést, annak egy vagy több formáját helyezték előtérbe (közösségi házak létrehozásával, a szegények és közösségeik aktivizálásával, részvételük elősegítésével, önkéntesek bevonásával).

2.1. Előzmények

Az ebben a fejezetben tárgyalt „közösségi megközelítéseknek” vannak előzményei. Ide sorolhatók azok a civil szervezetek, amelyek évek, akár évtizedek óta működtetik közösségi házukat, ráépítve az (elsősorban, de nem kizárólag) szegényeket célzó szolgáltatásokat és közösségeik fejlesztését.¹⁶ Céljuk egyrészt a

¹⁵ Az itt áttekintett projektelemek és módszerek nem feleltethetők meg a közösségfejlesztés szakmai eszköztárának. Vannak természetesen egyezések, és vannak olyan projektek is, amelyek kifejezetten a közösségfejlesztést tekintették központi irányának, illetve ezen a területen (és kevésbé a szegényeket célzó beavatkozások terén) szereztek tapasztalatokat. A TÁMOP 5.1.3 program közösségfejlesztési tapasztalatairól külön módszertani anyag készült *Közösségi lehetőségek a mélyszegénység elleni küzdelemben. Önszerveződés és szakmaközi együttműködés* címmel. Ebben részletesen olvashatók a közösségfejlesztéshez szorosan kapcsolódó elvek, eszközök, módszerek. Elérhetőség: www.melyszegenyseg.hu

¹⁶ Több más mellett említhető itt a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) Egri Alapítványa, amely 1998 óta működteti közösségi házát a város szegregált, mintegy 400-500 fős cigánytelepe mellett. A többfunkciós házban szociális ügyintézt (,,egyéni esetkezelést”) végeznek, különböző programokat és szolgáltatásokat szerveznek, illetve számos módon segítik, fejl-

szociális problémák enyhítése, a családgondozás, az egyéni esetek kezelése, másrészt a kirekesztettség oldása és a kisközösségek érvényesülésre, érdeképviseletre történő felkészítése (rendszeres közösségi programokkal, információnyújtással, klubok szervezésével, tematikus beszélgetésekkel).

A Gyerekszegénység Elleni Program (2006) alkalmazási kísérletében, a Szécsényi Gyerekesély Programban szintén hangsúlyos volt a közösségi elem, a közösségi munka. A Nógrád megyei Szécsényi kistérség egészét lefedő programban elsőként egy 900 fős faluban alakítottak ki közösségi házat. A „bázis” egyrészt a program helyi előzményeire épült, összefogta az addig is nyújtott szolgáltatásokat (szociális munka a helyi cigánysoron, fiatalok bevonása, gyerekek iskolai pályafutásának segítése, szakmaközi megbeszélések szervezése). Másrészt lehetővé tette a szolgáltatási paletta szélesítését, rendszeresebbé tételét (IT-pont, tanoda, ifjúsági klub, önkéntesek fogadása, nyári napközi szervezése, szakmai konzultációk, közösségi programok), valamint a helyben élő szegények és nem szegények közösségi alapú megszólítását. A program a falun belül elsősorban a mélyszegénységben élő cigány családokra összpontosított, de – ahogy a szociális szakértő 2010-ben írta – „a bázist nem titkoltan, az egész település számára nyitott közösségi házként szeretnénk üzemeltetni”.¹⁷ A Szécsényi Gyerekesély Program tapasztalataiból kiindulva az uniós finanszírozású kistérségi gyerekesély programoknak¹⁸ legalább egy településen kötelező volt létrehozniuk közösségi házat (a kistérség egy szegregátumában vagy gettósodó településén). Ehhez komplex szolgáltatásokat kellett kapcsolni (alternatív napközbeni ellátások, klubok, kortárssegítő foglalkozások, közösségfejlesztés-közösségszervezés), és be kellett vonni a célcsoportot a tervezésbe és a megvalósításba.

A „közösségi megközelítések” fentebb vázolt irányai megjelennek más uniós projektek kiírásaiban is. A legutóbbi komplex telep-program keretében szintén kötelező volt létrehozni közösségi-szolgáltató házat a szegregátumban, de a

eszti a telepi közösséget. Ennek eredményeként jött létre a Béke-telep Rehabilitációjáért Egyesület, amelynek – szakmai háttértámogatás mellett – nagy szerepe van abban, hogy a telep infrastrukturális helyzete normalizálódott. Egy másik példa a Szomolyai Magyar Roma Egyesület, amely 2007–2009 között valósított meg telepfelszámolási programot. A program keretében hozták létre közösségi házukat, és erősítették meg szerveződésüket, amelyekre azóta is tudnak támaszkodni.

¹⁷ Kecskés Éva (2010): Közösségi szociális munka egy hátrányos helyzetű kistelepülésen. *Háló*, augusztus.

www.gyerekesely.hu/index.php?option=com_phocadownload&view=category&download=292:kecskes-halo&id=20:gyerekekkel-kapcsolatos-hazai-szakmai-anyagok&Itemid=73

A Szécsényi Gyerekesély Program tapasztalatairól lásd részletesen: Bass László (szerk.) (2012): *Az ötödik év után*. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület. http://gyere.net/downloads/otodik_ev.pdf

¹⁸ Lásd erről pl.: <https://sites.google.com/site/523help/kistersegek-tamogatasa/tamop-5-2-3-a-12-1>; ill. www.gyerekesely.eu/

hátrányos helyzetű tanulókat célzó tanodaprojekteknek is nyújtaniuk kellett hasonló, a tágabb közösséget megszólító szolgáltatásokat (szabadidős tevékenységek, klubok, kirándulások, nyitott tanodai programok, szülők aktivizálása).¹⁹

2.2. „Közösségi megközelítések” a projektekben

A projektek – a pályázati kiírásnak megfelelően – elsődlegesen a kirekesztetteket, a mélyszegénységben élőket célozták. Ennek az irányznak egyik eszközcsoportja a „közösségi megközelítések”, amelyek tehát nem „csupán” a közösséget fejlesztették, hanem egyrészt igyekeztek megteremteni a közösségfejlesztéshez szükséges alapokat, másrészt a kirekesztettség és számos szociális probléma enyhítésére is vállalkoztak. A projektek többsége olyan térségekben és településeken működött, ahol a belső, helyi struktúrák és viszonyok évtizedes folyamatok következtében (gettósodás, szegregálódás, tartós munkanélküliség és mélyszegénység) torzultak, és a lakosság számottevő része többdimenziós kirekesztettségben él. Ennek elemei (több más mellett) a lehetőségektől való megfosztottság, a „kapcsolatképtelenség”, az élet elszegényedése a közösségi lét hiánya. **A kirekesztettség tetten érhető** a lakóhelyi elkülönülésben, a lakáskörülményekben, a munkaerő-piaci helyzetben, az iskolai végzettségben, és – ami itt számunka most a leglényegesebb – **a társadalmi interakciókban és a társadalmi részvételben is**.²⁰ Másként: a közösség fogalmának „legfontosabb jelentései: a »hely« (...) ahol a közösségek találhatók; az »érdek«, ami az érdekeken alapuló közösségekre vonatkozik és a »kirekesztés«, ami arra utal, hogy a közösségek a kirekesztés és a marginalizáció folyamatai során is létre jöhetnek”.²¹

A szegénység és kirekesztettség nem anyagi dimenziójának fontosságát jelzi, hogy a TÁMOP-program keretében készült, az előbbieken már hivatkozott kutatás szerint a potenciális célcsoportba tartozók egyaránt 40 százaléka „úgy érzi, a társadalom magára hagyta”, illetve „nem érzi, hogy mások értékelnék azt, amit csinál”. A válaszadók fele értett egyet azzal az állítással, miszerint „az élet annyira bonyolulttá vált, hogy nehezen találom meg a saját utam”. (Az általunk képzett mutató alapján „mélyszegénységben élők”²² 10-20 százalékponttal na-

¹⁹ Lásd erről a pályázati útmutatókat:

http://palyazat.gov.hu/download/43040/Palyazati_utmutato_Komplex_telep-program.pdf, ill http://palyazat.gov.hu/download/45008/Palyazati_Utmutato_Tanoda_tipusu_programok_HH.pdf

²⁰ Burchardt, Tania (2000): Social exclusion: concepts and evidence In David Gordon, Peter Townsend (eds.): *Breadline Britain. The measurement of poverty*. Bristol: The Policy Press.

²¹ Barbara Fawcett, Maurice Hanlon (2009): „Visszatérés a közösséghez”: A humán szolgáltatások területén dolgozó szakemberek előtt álló kihívások. In Budai István, Nárai Márta (szerk.) (2011): *Közösségi munka. Társadalmi bevonás. Integráció*. Szöveggyűjtemény. Győr: Széchenyi István Egyetem, 13. o.

²² Lásd erről a Bevezetőben a célcsoport bemutatását.

gyobb arányban adtak kedvezőtlen válaszokat, mint a kategóriába nem tartozók.) Továbbá a megkérdezettek mintegy harmada úgy érzi, hogy túl kevés időt tölt társasági és közösségi-szervezeti élettel. Mindezek azt jelzik, hogy a projektek által megszólított, bevont szegénységben élők problémája nemcsak a pénz hiánya, hanem az elszigeteltség, az elidegenedés, a tájékozatlanság, amelyek összességében vezetnek társadalmi kirekesztettségükhöz. Ezeket a jól elkülöníthető (szegregált, gettósodott) „közösségeket” a kirekesztődés folyamatai hozták létre, és többdimenziós kirekesztettségük fontos eleme a nem kényszerű, külső erőforrásokat is felkínáló „közösségi lét” hiánya és a lokális társadalmi interakciókban való részvétel lehetetlensége.

Ebben a fejezetben tehát azokra a projektelemekre összpontosítunk, amelyek ezt a röviden felvázolt helyzetet próbálták kezelni, és – a fenti kiindulópontok és gyakorlati példák alapján – a „közösségi megközelítések” közé sorolhatók. Ezek az egyes projektekben – még a szűkítés után is – nagyon különböző eszközöket és módszereket jelentettek a megvalósítók szakmai háttérétől és koncepciójától, helyi tapasztalataiktól és nem utolsósorban a projekthelyszínnek jellemzőitől függően. Mindezek összegzése alapján tudjuk felvázolni a „közösségi megközelítések” során megjelenő **alapvető kiindulási pontokat** (2.2.1. pont) és a **beavatkozási módokat, eszközöket** (2.2.2. pont).

2.2.1. Kiindulási pontok

(1) A lokalitás. A „mélyszegénység projektek” és az előzményekben bemutatott korábbi példák helyszínei több településből állnak, akcióterületeket vagy kistérségeket, esetleg településbokrokat céloztak meg. Ezzel együtt a „közösségi megközelítések” szempontjából **a lokalitás alapvetően települést vagy településrészt jelent.** A módszerek (legyen szó közösségi házról, közösségfejlesztésről, aktivizálásról) ezeken a szinteken értelmezhetők és alkalmazhatók. Voltak olyan projektek, amelyek minden településen, mások az akcióterület települései közül néhányban, megint mások egyetlen központi helyen hoztak létre közösségi házat, vagy szólították meg a helyi közösségeket. Az, hogy a település egészét, a szegregátumban /telepen élőket vagy a település más részét érték el, esetleges, illetve nagymértékben függött a projektek irányától, a megvalósítók szakmai háttérétől, valamint az adott település adottságaitól és fogadókészségétől is.

(2) A helyi fogadókészség, az együttműködési lehetőségek. Akár a Szécsényi Gyerekesély Programot, akár más civil kezdeményezések tapasztalatait vizsgáljuk, alapvető fontosságú, az eredmények kimenetelét nagymértékben meghatározó tényező a település (a döntéshozók, a lokális társadalom) nyitottsága, fo-

gadókészsége és együttműködési hajlandósága.²³ Fontos kérdés tehát, hogy a projekteknek mennyire sikerült megnyerniük a helyi középosztályt (ideértve a humán szakembereket is) és a helyi elitet (az orvost, a papot, a polgármestert, az iskolaigazgatót) egy olyan ügynek, amely ha nem is teljes egészében, de mégiscsak a „szegényekről” szól. Ráadásul a jól sikerült „közösségi alapú” tevékenységek egy idő után veszélyesek lehetnek, minthogy a szegények szerveződése, tájékozottságuk és önbizalmuk növekedése nem feltétlenül kedvére való a helyi döntéshozóknak és szakembereknek. A projektek sikere viszont sok szempontból éppen ezeknek a szereplőknek a hozzáállásán múlt. Azon például, hogy a polgármester időközönként vagy rendszeresen biztosított-e helyiséget a klubok, programok, a közösségi házak számára, a helyben dolgozó családgondozó, védőnő, óvodapedagógus, tanár segítette-e a célcsoport bizalmának megszerzését, vagy éppen a projekt ellen hangolta őket. **A projektek megvalósítói mindenesetre többféle eszközzel próbálták megalapozni és fenntartani az ilyen típusú együttműködések.** Ezek egy része anyagi motivációra épült (pl. önkormányzati tulajdonban lévő közösségi házak felújítása, felszerelése, helyi szakemberek alkalmazása a projektben). Másik részük a közös gondolkodást, a problémák közös átbeszélését helyezte előtérbe. Ilyen eszközök voltak a döntéshozói klubok, a szakmai műhelyek és kerekasztalok, a jövőműhelyek, a közösségi tervezés, illetve a település egészének szóló programok és szolgáltatások nyújtása (részvétel a falunap megszervezésében, mindenki számára nyitott közösségi házak).

2.2.2. A projektek eszközei, módszerei

(1) Szegények elérése, bevonása a projektbe. A szociális (és gyermekjóléti) alapszolgáltatások feladata, hogy a „rászorulókat” elérjék, problémáikat – legalábbis egyéni szinten – kezeljék. Tudjuk, még a hivatalos esetkezelésre sem nagyon futja a munkaidőből, az energiából. A szegregátumok, a cigánytelepek pedig rendre „kiesnek” a látókörből. A jelenlegi kapacitások és keretek között utópisztikus elképzelés az, hogy egy családgondozó (aki a falvakban heti 1-2 órát van jelen) közösségi programokat szervez, vagy éppen a szegények közösségeit „fejleszti”. Olyan tevékenységek ezek, amelyeket a projekteknek kellett felvállalniuk. Többségük olyan elszigetelt, kirekesztett közösségekkel kezdte meg a

²³ A mai magyar politikai-társadalmi helyzet jellemzően nem kedvez a szegényeknek sem országos, sem települési szinten. A kormányzati politika érdemesekre és érdemtelenekre osztja fel a „szegények társadalmát”, intézkedéseinek középpontjában az értelmetlen feltételek teljesítésének kényszere és a szankciók állnak. Ezzel erősíti a társadalom és a helyi önkormányzatok szegényekkel szembeni ellenérzéseit, gyengíti a már alig létező szolidaritást. Ráadásul egyre inkább jellemző a lefelé tartó mobilitás, így – érthető módon – sokan félnek az elszegényedéstől, a lecsúszástól. Ez pedig a megkapaszkodni még éppen képes csoportokból előítéletes és elutasító reakciókat vált ki a szegényekkel szemben.

munkát, amelyeknek nem voltak sem külső, sem belső erőforrásai ahhoz, hogy életkörülményeiken javítsanak, kirekesztettségüket enyhítsék. Őket első körben meg kellett nyerni, fel kellett kelteni érdeklődésüket és érdekelttségüket, majd mindezt folyamatosan fenn is kellett tartani. A gyakorlatban ez nem könnyű feladat, hiszen marginalizált, tájékozatlan és függőségi viszonyok között élő embereket kellett kimozdítani helyzetükből.

Voltak olyan projektek, amelyek a bevonást szinte kizárólag formálisan oldották meg (szerződéssel, megállapodással). Az elérés, a bevonás abban merült ki, hogy időközönként egyénileg felkeresték a családokat („együttműködés”), megszervezték a különböző csoportos találkozókat és képzéseket (az indikátoroknak megfelelően). Ezek a projektek kevesebb fordítottak figyelmet arra, hogy a szegénységben élőket és közösségeiket ténylegesen bevonják a projekt által generált folyamatokba. **Az itt elemzett esettanulmányok alapján azonban olyan eszközök rajzolódnak ki, amelyek közösségi alapon szólították meg a szegényeket, a szegények egy csoportját.** Az indulás irányai ismét csak különböztek egymástól. Voltak olyan megvalósítók, akik (szociális munkásuk, közösségfejlesztő munkatársuk, mentoraik, koordinátoraik által) elsőként a potenciális célcsoportba tartozó családokat keresték fel egyenként, majd közös programokra, találkozókra hívták őket, így formálva lassanként közösségüket. Az egyéni felől indultak tehát a közösség irányába. Más helyeken a közösségi rendezvények alkalmával igyekeztek megnyerni a projekt résztvevőit, abban bízva, hogy ezek során „kiválasztódik” az a csoport, amelyre lehet építeni. A közösségi házak megnyitása sem jelentette önmagában a célcsoport elérését és bevonását a projektekbe. A mindenféle intézménytől idegenkedők, akik nem ismerik az „igénybevétel” feltételeit, és nem tudják, mire számíthatnak, még a nyitott, alacsonyküszöbű közösségi házakat sem biztos, hogy minden segítség nélkül rögtön használni kezdik. Ehhez fel kellett kelteni az érdeklődésüket, meg kellett teremteni a kereteket és a megfelelő programokat, szolgáltatásokat. Jó eszközök voltak erre az egyéni megkeresések, a különböző gyerekprogramok, amelyek hírét a gyerekek „hazavitték” a szülőknek, a kezdeti időszakban néhány fővel indított kézműves klubok vagy a település egészének szóló rendezvények. A benntartás már egy következő (az aktivizáláshoz és részvételhez szorosan kapcsolódó) lépés, amelyhez elengedhetetlen a kezdeti lelkesedés fenntartása, a tényleges és megvalósítható irányok és lépések kijelölése mind a szegénységben élők, mind a projekt munkatársai számára.

(2) Benntartás a projektben: aktivizálás és részvétel. A projektek a célcsoport megszólítása, bevonása után, illetve azzal párhuzamosan olyan szerveződéseket (klubokat, társasköröket, önszervező csoportokat, jövőműhelyeket) generáltak, amelyek képesek arra, hogy az egyes szegénységben élő embereket megszólítva, belőlük kisközösségeket formálva enyhítsék a közösség egészének kirekesz-

tődését, elidegenedését. **A rendszeres közös tevékenységek, a közösen kijelölt, belátható célok és feladatok** (pl. közösségi programok, akciók megszervezése, lebonyolítása, közös részvétel és érdekképviselés helyi fórumokon), **a megvalósításukban való aktív részvétel képesek az érdeklődés és a motiváció fenntartására.** A létrehozott és folyamatosan felkészített csoportokból néhány projekt formális szervezeteket (egyesületeket) fejlesztett azért, hogy így biztosítsa a közösségi élet fenntartását, a közös érdekképviselést és a források később lehetséges megszerzését. A projektek célcsoportjai – ahogy erről korábban szó volt – nem feltétlenül csak a szegények köréből verbuválódtak; helyi szakembereket, döntéshozókat is megszólítottak, részvételükkel generáltak különböző csoportokat és hálózatokat. Ezek akkor tudtak a projekt céljainak megfelelően működni, ha nemcsak a helyi középosztályhoz szóltak, hanem hozzájárultak a kirekesztett közösségek integrálásához, aktivizálásához, valamint a lokális társadalmi interakciók kialakulásához. Ha például a közösségi munkások hálózata, a civil kerekasztalok, a közösségi önszolgáltató klubok tagjai között ott voltak a mélyszegénységben élők is, illetve a közös gondolkodás és tevékenység a szegények problémáiról is szólt, akkor érvényesülhettek a fentebb összefoglalt kiindulópontok. Ugyanakkor számos példát látni arra, hogy az ilyen típusú építkező, az eredményeket csak „tyúklépésben” mérni képes folyamatok megszakítása az összes addigi eredményt kártyavárként rombolja le.

Az esettanulmányok alapján igen különbözőek a módszerek és az eszközök. Van olyan projekt, amelynek többéves szervezetfejlesztési munka után adott lehetőséget ez a pályázat arra, hogy lendületbe hozza a helyi (főként helyi szegény, roma emberekből alakult, az ő ügyeikkel foglalkozó) civil szervezeteket és térségi hálózatosodásukat. Egy másik projektben a közösségi tervezést alkalmazva olyan térségi (humán) szakemberekből, döntéshozókból, civil szervezetekből álló hálózat kialakítására törekedtek, amely alkalmas lehet a helyi társadalmi problémák átgondolására és (egy részük) enyhítésére is. Ismét máshol a „közösségi kertművelést” vagy az önkéntesek bevonását választották a szegények aktivizálásának eszközéül. (Utóbbit külön pontban mutatjuk be.)

Az **Itthon otthon vagyunk** c. projektben (Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület) az aktivizálást, a célcsoportok benntartását a közös tervezés segítette. Ennek alapját az adta, hogy az akcióterület több településén korábban is voltak már különböző civil kezdeményezések. A projekt ezekre (is) építve a település jövőjéről, a lehetséges fejlesztési irányokról szóló fókuszcsoportos beszélgetésekre hívta a helyi civileket, szakembereket, döntéshozókat és nem utolsósorban a mélyszegénységben élőket. Cél volt, hogy ezekből kiindulva rendszeressé váljon a közösségi tervezés, elinduljanak a jövőműhelyek. Ezáltal azt remélték a megvalósítók, hogy egyfelől a helyi elit nyitottabbá, érzékenyebbé válik, másfelől a szegények is képesek lesznek aktívan bekapcsolódni a települési

sztintű interakciókba. A szegénységben élő célcsoport megszólítása, bevonása a közös tervezésbe a szociális munkás által kialakított bizalmi viszony révén működött. Ugyanakkor az esettanulmány tanulsága szerint „a mélyszegénységben élők ebben a léptékben nem tudtak érdemben megnyilvánulni, hozzászólni, kevés információval rendelkeztek a tágabb környezetükről”. Ezzel együtt azt sikerült elérni, hogy különböző települési rendezvények tervezésében és megvalósításában a szegények is részt vegyenek.

A **Szárnyakat adni a malacnak** c. projektnek (Faluműhely Alapítvány) hosszú előzménye volt a Csereháton. A térségben élő fiatal romák kezdtek önszerveződésbe, majd civil szervezetek létrehozásába, amihez a „mélyszegénység projekt” további lendületet és forrásokat adott. A projekt tehát egy lépéssel előrébb tartott; a szegénységben élők eléréséhez, aktivizálásához voltak kiindulópontjaik, illetve már korábban megteremtették a kereteket. Ezekre építve – már a projekten belül – közösségi animátorok és roma mentorok segítségével közösségi beszélgetések során mérték fel a terveket és az igényeket. A települési civil szervezetek pedig megfelelő keretet adtak a motiváció további fenntartására, a célcsoportok projektben tartására. Az esettanulmány értékelése alapján a „szervezetek megerősödtek azáltal, hogy lett bázisuk, és már nem egy-két ember volt csupán, akire lehetett számítani. Összegyűjtötték azokat a tevékenységeket, lehetőségeket, amelyekhez nem kell pénz. Először senki sem hitte el, hogy vannak olyan dolgok, amelyeket önerőből is meg lehet csinálni, nincs hozzá szükség anyagi forrásra, csak a közösség tagjaira. {Később} közösségi tervezéssel készítették pályázatokat (...)”

(3) Önkéntesek bevonása. A projektek ezen elemei alapvetően szintén a célcsoportba tartozók aktivizálását és részvételük erősítését szolgálták, illetve ez az irány is hozzájárulhatott a kirekesztettség csökkentéséhez, a „közösségi lét hiányának” enyhítéséhez. „Az önkéntesség sem egyformán hozzáférhető mindenki számára. Olyan társadalmi jószágról van ugyanis szó, amely kapcsolati tőkéhez, információhoz kötött, többnyire a foglalkoztatottak, a magasabb iskolai végzettségűek, a jó anyagi helyzetűek, a fiatalabbak, az egészségesek privilégiuma. Ugyanakkor (...) az önkéntes munka kapcsolati tőkét, barátságokat, ismeretségeket, adott helyzetben munkahelyet, az önismeret fejlődését, új kihívásokat, gyakorlati tudást, jövedelmet, a munka világához való hosszú távú kapcsolódást jelent. Fontos cél tehát azok bekapcsolása ebbe a tevékenységbe, akik a társadalmi főáramon kívül, munkanélküliként vagy idős nyugdíjasként, esetleg alacsony iskolázottsággal vagy kisebbségi csoport tagjaiként élnek közöttünk.”²⁴ „Az önkéntesek

²⁴ Czike Klára, Kuti Éva (2006): *Önkéntesség, jótekonyság, társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, 62. o.
www.sie.hu/files/onkentesseg_jot_tarsintegr.pdf

bevonása-bevonódása nem jelent más, mint a természetes védőháló mozgásba hozását, esetenként újraépítését.”²⁵

Az önkénteseket bevonó projektek többsége számára a fent idézett elvek és célok mérvadóak. Vannak azonban olyan projektek is, amelyek másként, más célok mentén működtek együtt önkéntesekkel. Ilyen például az, amikor egyetemisták önkéntesként, iskolai terepgyakorlatként végeztek kutatást (kérdőívezést, szükségletfelmérést) az akcióterületen. Ide sorolható az is, amikor aktív helyiek önkéntes alapon, alkalmanként varrószaakkört, kézműves foglalkozást tartanak, vagy segítenek a meghívók, szórólapok kihordásában. **A fő szempontok, amelyeket az esettanulmányokkal itt szemléltetünk, azok a rendszerszerűség, a folyamatosság és a kirekesztettség enyhítésére irányuló törekvések.** Ugyanakkor számos problémát is felvet a szegényektől „elvárt” önkéntes munka (akár napi nehézségeikre, alacsony jövedelmükre, akár kiszolgáltatottságukra gondolunk).

A Bodrog-menti felzárkóztató program c. projekt (Zöld Kör Egyesület) a közösségfejlesztés klasszikus eszközeivel indult el. Közösségi beszélgetéseket szerveztek, keresték azokat az aktív helyi lakosokat, akiket később a projekt keretében közösségi munkássá képeztek, illetve azokat, akikre „szomszédsági önkéntesként” támaszkodhattak. Az önkéntesek felkészítése során az akcióterület egyik 1400 fős településén, Kenézlőn fogalmazódott meg a résztvevőkben a helyi szükségletre válaszoló, szünidei játszóház megszervezésének gondolata. Ennek eredményeként kilenc helyi asszony önkéntes munkájával valósult meg az a játszóház, amely 2012 nyarán júliustól augusztus végéig fogadta a szünidejüket töltő iskolásokat. A reggel nyolctól délután négyig tartó időszakban átlagosan napi 30 gyerek járt rendszeresen a játszóházba. Az erről készült esettanulmány részletezi, hogy az önkéntesek „kivétel nélkül tartósan munkanélküliek, így a bérpótló juttatás igényléséhez szükséges 30 napos munkaviszonyukat az önkéntes munkával tudták biztosítani. A játszóház a görög katolikus egyház által ingyenesen biztosított, használaton kívüli „karitászházban” működött. A gyerekek részére szervezett szabadidős programokhoz az eszközöket az önkéntesek többnyire otthonról hozták magukkal, de kaptak néhány sporteszközt és írószereket az iskolától, a szülőktől és a Vöröskeresztől.”

A Helyi érték, közös nevező c. projekt (Hevesi Kistérség Többcélú Társulása) tervezett eleme volt az önkéntesek bevonása, ami egyrészt a pályázati kiírásra válaszolt (az önkéntes munkára is kell építeni), másrészt kapcsolódott a közösségfejlesztési folyamatokhoz és a program fenntarthatóságához. A megvalósítók

²⁵ Farkas Zsuzsanna (2011): Közösségfejlesztés, mint a cigánytelepek, cigány közösségek integrációs lehetősége. In: Budai István, Nárai Márta (szerk.) (2011): *Közösségi munka. Társadalmi bevonás. Integráció*. Szöveggyűjtemény. Győr: Széchenyi István Egyetem, 145. o.

már a program kezdetekor elkezdtek azon dolgozni, hogy célcsoportjukból minél több önkéntest, „laikus segítőt” szólítsanak meg, és vonjanak be különböző tevékenységekbe. A projekt első félévében rendezvényeken toborozták az önkénteseket. Nem kellett „erőltetni” a bevonást, amit az segített, hogy először a programjaikon részt vevő gyerekek szülei jelentkeztek. A néhány szülőt viszonylag gyorsan mások is követték. A szakmai vezető szerint a feladat, amely szerint rendezvények szervezésében és lebonyolításában, klubfoglalkozásokon segítettek, presztízst és megtiszteltetést jelentett az önkéntesek számára. (Jellemzően a főzésben, a gyerekfelügyeletben segítettek, a jelenléti íveket írták alá, vagy éppen arcfestésben működtek közre.) A szegénységben élő célcsoportból kikerülő önkéntesek jellemzően nem a legszegényebbek voltak (főként középkorú és idősebb nők, sok volt köztük a roma). (Őket egészítette ki néhány önkéntes pedagógus egy-két településen.)

Az Összefogás a jövőért – a Berettyóújfaluban és a környező településeken mélyszegénységben élők integrációjáért c. projekt (Berettyóújfalu Város Önkormányzata) keretében az akcióterület mind a hat településről összesen 18 fő vett részt közösségi munkás és önkéntes koordinátor képzésen. A részvétel feltételei között nem szerepelt meghatározott iskolai végzettség, legfontosabb szempont a közösségi aktivitás volt. A végzett közösségi munkások és önkéntes koordinátorok saját településeiken dolgoztak, szorosan együttműködve a projektben alkalmazott „szociális mentorokkal”. Az esettanulmány tanulsága szerint a „mentorok fontos partnereivé váltak ezek a helyi közösségből érkező, nem feltétlenül szakképzett közösségi munkások és önkéntes koordinátorok. Utóbbiak bevonásával a cél egyrészt az aktivizálás és a részvétel erősítése volt, másrészt az, hogy a projekt lezárását követően maradjanak helyben olyan emberek, akik aktivitásukkal és elsajátított tudásukkal fenn tudják tartani a megkezdett folyamatokat.” A bevont önkéntesek és közösségi munkások rendszeres szakmai műhelyek keretében osztották meg egymással és a többi szakemberrel munkájuk eredményét, tapasztalataikat és dilemmáikat. Ez a folyamatos visszajelzés egyrészt megerősítette a résztvevőket, másrészt lehetőséget adott a későbbi tevékenységek tervezésére.

(4) Settlement-típusú közösségi házak. A közösségi házakról érintőlegesen már többször szoltunk ebben a fejezetben. Részletes bemutatásuk mégis azért került a „községi megközelítésekhez” sorolt módszerek végére, mert ezekben jellemzően összeérnek a fenti eszközök és tevékenységek. A settlement fontos eleme a szomszédsági kapcsolatokat feltáró, azokra építő, a szükségletekre válaszoló szociális munka, valamint a helyi társadalom önszerveződésének elő-

mozdítása.²⁶ A settlement típusú közösségi házak főbb ismérvei így foglalhatók össze: elérhetőség, állandóság, rugalmas, alacsonykülönböző szolgáltatások, helyi kezdeményezések, önszerveződés generálása. **A settlement komplex eszköztárával hozzájárul a kirekesztettség enyhítéséhez, a „községi lét hiányának” oldásához, illetve a társadalmi interakciók elősegítéséhez.** Elöljáróban egy gyakorlati példa a settlement ház működéséről: „{Az alapítvány} a telep »kapujában« vásárolt egy családi házat (...) Az ismerkedéssel és az információgyűjtéssel párhuzamosan elindítottuk settlement házunkat, amelynek használatát felkínáltuk a telepieknek. Nem terveztünk előre különböző szolgáltatásokat. Mint szociális szakemberek azt gondoltuk, hogy abban próbálunk segíteni, amit a telepiek kérnek. A lakók elkezdtek jönni a telepről, az utcából és a környékről hivatalos levelekkel, kérvényekkel, fellebbezésekkel. Majd munkát kerestek, tanácsot kértek, panaszkodtak az iskolára, a polgármesteri hivatalra, a buszszállóra, az állást kínálókra, vagyis mindenkire, amikor úgy érezték, sérelem érte őket. Fokozatosan életük részévé váltunk, ők pedig folyamatosan tágították határainkat, állandó tanulásra készítették minket.”²⁷

Az esettanulmányok alapján azokat a projekteket vesszük itt sorra, amelyek az akcióterület összes vagy több településén létrehoztak a settlement előbbiekben bemutatott jellemzőinek megfelelő közösségi házakat. Fontos ismérvük ezeknek az elérhetőség, az emberek megszólítása és „bevonzása”, a széles szolgáltatási paletta és a kisközösségek létrehozása, fejlesztése. Alapvető funkció a bázis (hely) biztosítása, a szolgáltatások és programok komplexitása, valamint különböző fejlesztő tevékenységek nyújtása.

A „Tegyünk együtt a szegénység ellen!” – komplex társadalmi program Észak-Abaújban c. projekt (Dialóg a Közösségekért Közhasznú Egyesület) az akcióterület mind a kilenc településén alakított ki settlement típusú közösségi házat. Ezek háttérét a megvalósító szervezet által a térségben korábban végzett közösségfejlesztési munka adta. A koncepció szerint a nyitott, mindenki számára elérhető közösségi terek adták a közösségfejlesztési tevékenységek központját, a különböző programok, szolgáltatások helyszínét. Cél volt, hogy folyamatos kapcsolódási és kezdeményezési lehetőséget biztosítsanak a helyi emberek és közösségeik számára. A settlement házak önkormányzati vagy egyházi tulajdonú ingatlanokban kaptak helyet. Ezeket a projekt költségvetéséből bővítették, felújították, berendezték. A házak és a bennük működő klubok fenntartását

²⁶ Zám Mária (1994): A Settlement-gondolat időszerűsége Magyarországon. *Parola*, 2. sz. www.pafi.hu/Kozossegi_Adattar/PAROLAAR.NSF/e865e1dacf38e2818525663b007896c5/071b3381c03b29a28525663b007eda51?OpenDocument

²⁷ Farkas Zsuzsanna (2012): Hidak és sorompók. A településfejlesztésben, a településeken végzett terepmunka tapasztalatai és integrációs hatásai. *Társadalmi Együttélés*, 4. sz. www.tarsadalmiegyutteleles.hu/id-69-tarsadalmi-egyutteleles-2012-4-szam-farkas.html

humán szolgáltatói szerződés keretében hét községben helyi civil szervezet, egy-egy településen a művelődési ház, illetve helyi nonprofit kft. látta el. A „settlement-vonulatot” képviselve ezeknek a házaknak komplex funkciójuk volt, nagy hangsúlyt fektetve a közösségi bevonásra, a közösségi hely biztosítására és a programok, klubok szervezésére. A házakat bázisként használva egyéni tanácsadást nyújtottak, többféle tematikus klubot (pl. életvezetési, önismereti, alkotó klub) működtettek, teadélutánokat szerveztek, de a settlement házak adták a helyszínét a fórumszínháznak, a nyári napközinek és a sporttevékenységeknek is. A kilenc ház napi működése különbözött egymástól, az elért célcsoport, a programok és szolgáltatások településenként eltérőek voltak. Az alig 100 fős Pányokon például elsősorban az idősek látogatták a közösségi házat. Telkibányán a fő profil a kertészkedés, növénytermesztés volt, de működött varrókör is. Tornyosnémetiben az „integrált közösségi szolgáltató térben” (IKSZT) kapott helyet a settlement ház. Itt szerencsésen összeértek a fejlesztések, ugyanakkor a 300 fős Abaújszántón párhuzamosan működött az IKSZT és settlement ház.

A „Hét falu – egy hálózat” Peremhelyzetű falvak összefogása három kistérség határán c. projekt (Szegényeket Támogató Alap Egri Alapítványa) szintén minden, az akcióterülethez tartozó településen létrehozott közösségi házat. A kilenc „Hét falu” közösségi ház önkormányzati tulajdonban volt, a projekt keretében felszerelték őket, kialakították az infrastrukturális hátteret, finanszírozták a működési költségeket. A házak folyamatos nyitva tartással (hétköznap 9–17 óra között) fogadták az ügyfeleket, de esténként és hétvégeken is helyet adtak különböző programoknak. A settlementek alacsonyküszöbű szolgáltatásokat (elsősorban szociális ügyintézés, az információnyújtást és tanácsadást) biztosítottak, az igénybevételnek nem voltak feltételei. A megvalósítók szerint a settlement ház az a kiindulási pont volt, ahová a kapcsolatfelvétel, a terepmunka során „bevittek” az embereket, s ha már „bent voltak”, megkezdődhetett velük egyfajta szociális, közösségi munka. Olyan szabad térként értelmezték a közösségi házat, ahol vannak ugyan szervezett programok, de fontosabb, hogy oda bármikor, bárki bemehet. Példa erre a hevesaranyosi közösségi ház, ahová a közmunkások ebédszünetben bejártak pingpongozni, és az őket ellenőrző polgármester is csatlakozott néhány alkalommal. A gyerekeik iskola- vagy óvodabuszát váró bükkszentmártoni szülők délutánonként a közösségi házban beszélgettek legalább a gyerekek megérkezéséig. Minden találkozás, „belépés” lehetőséget nyújtott a folyamatos kapcsolattartásra, a különböző problémák megbeszélésére. A közösségi házakban különböző klubok, csoportok működtek (kézműves, ifjúsági klub, praktika klubok), délutánonként a gyerekeket fogadták; ezek fontos eszközei voltak a projekt más tevékenységeibe történő bevonásnak is (pl. pályaaorientációs tréningek, felzárkóztató és OKJ-s képzések, civil műhely). A közösségi házaknak településenként közel azonos heti programot alakítottak ki (ezek egészültek ki egyedi, alkalmi programokkal).

A **KÖZ-TÉR-HÁLÓ a családokért** c. projekt (Alsómocsolád Község Önkormányzata) keretében az akcióterülethez tartozó 11 település közül négy községben hoztak létre közösségi házakat (ennyi önkormányzat vállalta, hogy helyet ad a háznak). A „Hétköznapi Praktikák Háza” nevet viselő közösségi terek célja a megvalósítók megfogalmazása szerint az volt, hogy legyen a településeken olyan közösségi színtér, ahol a helyi lakosok találkozni tudnak, lehetőségük adódik egymástól és másoktól tanulni, olyan ismeretekhez és kapcsolatokhoz jutni, amelyek változásokat indíthatnak el életükben. Az esettanulmány összegzése szerint „a települések lakóinak valódi szüksége volt a közösségi színtér, de létrehozásában, megtervezésében nem vettek részt, így a hozzá való viszonyuk is esetleges. Az is erőfeszítést igényelt, hogy használják, nem alakult ki kötődés az infrastruktúrához, nem érezték magukénak. A 2000 fős Döbröcközön ugyanakkor viszonylag jól működött a közösségi ház, a közösség tagjai részt vettek a megnyitó ünnepség megtervezésében és lebonyolításában. Később maguknak is szervezetek programokat, illetve elkezdték használni a ház nyújtotta szolgáltatásokat. A mindössze 450 lakosú Nagyhajmáson a célcsoport aktívan részt vett a ház működési rendjének kialakításában. Később elsősorban a gyerekek és a fiatalok kezdtek ide járni (filmklubot és összejöveteleket szerveztek maguknak).

2.3. Tanulságok, dilemmák

(1) Az eredmények. A TÁMOP 5.1.3-as program (és az esetleges későbbi hasonló konstrukciók) szempontjából lényeges kérdés, hogy a projektek a „közösségi megközelítésekhez” sorolt eszközeikkel tudtak-e javítani a szegény, kirekesztett közösségek helyzetén. Nyilvánvaló, hogy a strukturális problémákat (a munkanélküliséget, a mélyszegénységet, a területi egyenlőtlenségeket) nem képesek kezelni, a szegénységben élők jövedelmi helyzetére nem (vagy csak minimálisan²⁸) hatnak. Ellentétben a projektek által nyújtott szociális szolgáltatásokkal, azok „fejlesztésével”²⁹, a „közösségi megközelítések” esetében nem lehetett cél a gyenge és egyenlőtlen alapszolgáltatások (időleges) pótlása, kiegészítése sem. „Közösségi” alapszolgáltatások nem léteznek, így itt a lényeg az új típusú szolgáltatások megalapozása és különböző, a társadalmi integrációt (is) szolgáló folyamatok elindítása, kísérése volt. Az lehetett a cél, hogy a leszakadó településeken olyan **„normálisan” működő helyi társadalmat hozzanak létre**, amelynek szerves része a közösségek együttélése, a különböző társadalmi csoportok integrálására való törekvés és a civil, önszerveződésen alapuló tevékenységek. Ismerve

²⁸ Például azzal, hogy az önkéntes munka keretében igazolják a foglalkoztatást helyettesítő támogatásra való jogosultsághoz szükséges 30 napos munkaviszonyt. Így a bevont önkéntesek nem maradnak ellátás nélkül.

²⁹ Többek között erről is szól ennek a módszertani tanulmányunk a következő fejezete (3. A szociális szolgáltatások fejlesztése).

az állapotokat, nem kis célok ezek. A szegények elsősorban túlélési stratégiáik „értékesítésével” vannak elfoglalva, és nem azzal, hogy – „középosztálybeli módon” – rendezvényekre járjanak, önkéntes munkát végezzenek, vagy éppen közösségi akciókon gondolkodjanak. A kiindulási állapot szerint erre sem erőforrásuk, sem kapcsolatrendszerük, sem egyéb lehetőségeik nem voltak.

Az eredmények csak kis léptékekben „mutathatók ki”, és nem is nagyon mérhető az, hogy hova jutottak el a projektek. „Teljesítményüket” nagymértékben befolyásolta a helyi fogadókészség és a tágabb társadalmi-gazdasági környezet is. Ráadásul a projektek olyan folyamatokat próbáltak megalapozni, elindítani, amelyek csak hosszabb távon hozhatnak jelentős eredményeket. Ezzel együtt az látszik, hogy amennyiben a projektek a szegénységben élőknek – az ebben a fejezetben felvázolt tevékenységeiken keresztül – képesek új külső erőforrásokat felkínálni, a társadalmi hátrányok halmozódását enyhíteni, az egész kisközösségeket mobilizálni, a településeken belüli törésvonalakat, az elszigeteltséget oldani, akkor fontos lépéseket tettek meg. Persze sok a dilemma és a nehézség, de úgy tűnik, ezek a célok – különböző módokon és mértékben – megvalósultak.

(2) A fenntarthatóság, a fejlesztések folytatásának lehetősége. A projektszerű beavatkozások „örök” és többnyire megválaszolatlan kérdése a fenntarthatóság dilemmája. „(...) hosszú, nehéz, sok módszert és eszközt igénylő folyamat. Intenzív szolgáltatásokra, a külső szakértők bevonására, a helyi emberi erőforrásokba való jelentős beruházásokra mindaddig szükség van, amíg az érintett csoportok képessé válnak érdekeik megfelelő érvényre juttatására, a helyi szakemberek és közösség pedig arra, hogy a maguk erejéből vigyék tovább a most még segítséggel nyújtott szolgáltatásokat. Addig a (...) fejlesztések következtében lassan formálódó szakmaiságot, a helyi szakemberek körében megjelenő korszerű szakmai megfontolásokat az egzisztenciális félelmek és kényszerek sajnos könnyen felül tudják írni.”³⁰

A programok költségvetése biztosította a settlement házak felszerelését, működtetését, az aktivizáláshoz vagy az önkéntesek szervezéséhez szükséges (erő)forrásokat (a szakemberek bérét, a programok, a szolgáltatások költségeit és egyéb járulékos kiadásokat). A közösségi házakat a projektek költségvetéséből (jellemzően önkormányzati tulajdonban lévő épületekben) „indították el”. Folyamatos működtetésük és fenntartásuk azonban számos kérdést felvet. A fejlesztések továbbvitelének biztosítékát a projektek jellemzően az általuk generált (szegényekből és nem szegényekből álló) helyi civil szervezetekben, azok forrásteremtő képességeinek fejlesztésében, valamint a döntéshozók, a

³⁰ Darvas Ágnes, Ferge Zsuzsa (2012): Gyerekesély program a társadalmi és politikai mezőben. In Bass László (szerk.): *Az ötödik év után*. Egy félbeszakadt akciókutatás története, 2006–2011. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület, 21. o.

szakemberek és a laikusok „felkészítésében” látták. Abban többek között, hogy a település egésze elfogadja, szükségesnek tartsa az „intézményt”, illetve a projekt során aktivizált kisközösségeket, csoportokat és önkénteseket felkészítsék a szolgáltatások továbbvitelére.

További pályázati forrásokból mindössze néhány projekt tudta – hosszú távú stratégiájának megfelelően – folytatni megkezdett fejlesztéseit (legalábbis azok egy részét). Mások viszont kénytelenek voltak megszakítani, befejezni azokat a folyamatokat, amelyeket éppen csak elkezdtek. **A „közösségi megközelítésekhez” sorolt tevékenységek pedig jellemzően hosszú távú fejlesztési folyamatok megalapozói.** Ezek további működtetéséhez helyi beágyazottságra, a középosztály, a döntéshozók és a szakemberek „megnyerésére”, és persze némi pénzre van szükség. Ez az éremnek azonban csak az egyik oldala. Ugyanennyire, ha nem még fontosabb az, hogy **a szegényeket és közösségeiket hogyan, mennyire sikerül különböző erőforrásokhoz juttatni.** Ezen felül „a projektekben a humán erőforrás-fejlesztés kiemelt feladat, hiszen a szakemberek részleges vagy végleges kivonulása után ez az egyetlen módja a fejlődés fenntarthatóságának. (...) {a munkatársak} társadalmi erőforrásként definiálják magukat, tehát folyamatosan bővülő tudásuk és gyakorlati tapasztalatuk erőforrás lehet mások számára, továbbá ők képezik azt a hidat, amely összeköti a mélyszegénységben élő embereket a különböző erőforrásokkal (...) létre kell hozni a helyi szakértelmet.”³¹

³¹ Farkas Zsuzsanna (2011): Közösségfejlesztés, mint a cigánytelepek, cigány közösségek integrációs lehetősége. In: Budai István, Nárai Márta (szerk.): *Közösségi munka. Társadalmi bevonás. Integráció.* Szöveggyűjtemény. Győr: Széchenyi István Egyetem, 145. o.

3. Szociális szolgáltatások fejlesztése

Összegző beszámolónknak ebben a fejezetében azokat az irányokat és eszközöket foglaljuk össze, amelyekkel a helyi programok a szociális alapszolgáltatások fejlesztését, megerősítését célozták meg. A pályázati felhívás rámutat arra, hogy az „egymásba fonódó” területi és társadalmi hátrányok, a mélyszegénység területileg is koncentrált újratermelődése ellen **komplex beavatkozásokra** van szükség. Ennek egyik eleme a különböző (szociális, egészségügyi és más humán-) szolgáltatások „helyi szükségletekhez igazítása”. Nem egyszerű feladat ez, és talán nem véletlen, hogy a „fejlesztések” a gyakorlatban többnyire kiegészítést, pótlást, tehermentesítést, a hiányok ellensúlyozását, esetleg a helyi (szociális) alapszolgáltatásoktól független, nem azokra épülő, elkülönült eszközökre támaszkodtak. Azt tekintjük át, hogy milyen módszerekkel, programelemekkel avatkoztak be a lokális programok, és milyen megfontolások álltak tevékenységeik hátterében. Kísérletet teszünk a beavatkozások következményeinek, eredményeinek vizsgálatára és a tapasztalatok összefoglalására is.

3.1. A helyzetről

Mára szakmai evidencia, hogy a **szociális szolgáltatások** a hátrányos helyzetű településeken, éppen ott, ahol a legnagyobb szükség lenne a segítő szolgáltatásokra, **komoly kapacitáshiánnyal küzdenek**, és gyakran a legnehezebb helyzetben lévők nem jutnak hathatós támogatáshoz. Az erre vonatkozó, országos statisztikai adatok is ezt támasztják alá:

„A gyermekjóléti szolgálatok és a szolgálatot működtető települések száma az évek során folyamatosan csökken, ugyanakkor a bevont települések száma nő, vagyis egyre több az olyan település, ahol nincs helyben ellátás, de »tartoznak« egy másik településen működő ellátáshoz. A hivatalos statisztika szerint így az összes település 98%-a ellátott. 2011-ben 782 gyermekjóléti szolgálat működött az országban. A szolgáltatást igénybe vevő gyerekek és családok száma folyamatosan emelkedik. 2007-ben 121 ezer gyerek (és 64 ezer család), 2011-ben már 151 ezer gyerek (és 84 ezer család) vette igénybe a szolgáltatást. Az Észak-Alföld és az Észak-Magyarország régióban a 0–17 éves gyerekek több mint tizede, a Nyugat-Dunántúl régióban 5,8%-a kerül kapcsolatba a gyermekjóléti szolgáltatással.³² A családsegítő szolgáltatást biztosító települések aránya országosan 93%. Az észak-alföldi régióban 88%, az észak-magyarországiiban 93%, a dél-alföldiben

³² KSH (2012): *Szociális Statisztikai Évkönyv, 2011*. Budapest: KSH.

89%. Az ellátásba bevont települések száma 1998 óta emelkedik, ugyanakkor a gyakorlatban problémát jelentenek az „egyszemélyes” családsegítők. A kistételepüléseken általános, hogy heti néhány órában biztosítják a szolgáltatást (kistérségi társulások formájában), ami nagyjából az adminisztrációra (sem) elegendő.”³³

A szociális szolgáltatások megerősítésére, pótlására, a szegénység visszaszorítása érdekében más területekkel (pl. közösségfejlesztés) való együttműködésére voltak korábbi példák a múltban, a legismertebb ezek közül a Szécsényi Gyerek-esély Program (sajnos részben félbeszakadt) kísérlete, melyről részletes beszámoló készült.³⁴

A TÁMOP 5.1.3-as projekt keretében összesen 25 akcióterületen futottak a lokális programok. A szociális szolgáltatások ugyanakkor a hátrányos helyzetű településeken komoly kapacitáshiánnyal küzdenek, **nehézséget okoz, hogy elérjék a leginkább rászoruló családokat, és őket valóban hasznos és hatékony támogatásban részesítsék.** Kicsit talán általánosítva, de összességében mégis jól illusztrálja a helyzetet a helyi programok munkatársaival készített interjúk néhány részlete:

„{A projekt} kiegészítheti {a szociális szolgáltatásokat}, egyrészt a kapacitásbeli problémákon segíteni tud, másrészt minél több szakember dolgozik egy család problémáján, elképzelhető, hogy annál inkább sikerül azt hatékonyabban és gyorsabban megoldani (...) Kiegészíthetné, de valóban van egy ilyen elzárkózás.” (szociális vezető, „Mélyszegények közösségi integrálása Sajóhídvég és környékén” projekt)

„A helyi szociális szolgáltatók tevékenységében nem szerepel a »képessé tévés«, mint cél. A mélyszegénység programban vannak olyan elemek, amelyek éppen ezt célozzák meg.” (közösségfejlesztő, uo.)

„Például {X településen} olyan megállapodás van, hogy csak akkor mennek ki a kistérségi gyermekjólétiből, hogyha telefonál a polgármester, hogy baj van valamelyik családdal. (...) A kimaradás fő oka tehát a minimális szintűre redukált szolgáltatás. A családsegítők egy-két órára mennek ki a településekre (még működnek, mert települési társulási körben működtetik a szolgáltatót).” (szakmai vezető, „Hét falu – egy hálózat” Peremhelyzetű falvak összefogása három kistérség határán)

³³ Farkas Zsombor (2013): Javaslatok a területi egyenlőtlenségek és a mélyszegénység egyes dimenzióinak kezelésére. *Esély*, 6. sz., 112. o.

³⁴ Lásd erről: Bass László (szerk.) (2012): *Az ötödik év után*. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011. Budapest: Gyere Közhazsnú Egyesület.

Tehát a TÁMOP 5.1.3-as programban is megtapasztaltuk azt, amit már más programok is dokumentáltak,³⁵ hogy gyakran **a legrosszabb helyzetű családokhoz jutnak el legkevesbé a szolgáltatások**. A kapacitáshiány mellett ennek a másik oka az **ellátást nyújtók és ellátottak (ellátandók) között kialakult kölcsönös bizalmatlanság**. Mivel a helyi szociális munkásnak sok esetben nem jut ideje az érdemi esetkezelésre (a már leírt túlterheltség miatt), „hatósági” szereplőként jelenik meg a rászorulóknak előtt, hiszen alapvetően adminisztratív és egyre inkább ellenőrzési feladatokat lát el. Így ezek a családok, emberek nem jó szívvel fordulnak a szociális alapszolgáltatást nyújtó intézményekhez, illetve az ellátandók oldalán mutatkozó (félelemből és bizalmatlanságból adódó) ellenséges hozzáállás a szociális szolgáltatásokban dolgozókat sem igazán motiválja arra, hogy súlyos leterheltségük mellett a „nehéz esetekkel” foglalkozzanak. Ez természetesen nem általánosítható, hiszen számos szakember heroikus küzdelmet folytat a terepen, és erőn felül foglalkozik a legnehezebb helyzetű családokkal, de bizonyosan létező jelenségről van szó.

Egy sokkal kézenfekvőbb oka a legsúlyosabb kirekesztettségben élők szolgáltatásokból való kiszorulásának az információ és az érdekérvényesítő képesség hiánya. Éppen a legszegényebb településeken, kistérségekben lenne szükség a legmagasabb színvonalú és egyenlő eséllyel hozzáférhető szociális szolgáltatásokra, a valóság azonban ezzel éppen ellentétes. A szűkös (ellátási) forrásokért való versenyben jellemzően nyilván a legrosszabb helyzetűek maradnak alul.

Az ellátásokból való kiszorulást jól illusztrálják a már említett hatásvizsgálat első adatfelvételének eredményei (8. táblázat). A megkérdezett célcsoport tagjai mélyszegénységben élnek, tehát egyértelműen szükségük lenne az alábbi szolgáltatásokra. Információjuk jellemzően van ezekről (különösen a családsegítőről és a védőnői szolgálatról), de meglehetősen alacsony arányban veszik igénybe a szakemberek szolgáltatásait.

8. táblázat: Az 1. adatfelvétel eredménye, 2012 (teljes minta, N = 1326 fő), szociális szolgáltatások ismertsége és igénybevétele a célcsoport körében, %

Szolgáltatás/szakember	Isméri	Igénybe vette
Családsegítő szolgálat	85,3	31,6
Gyerekjóléti szolgálat	57,4	11,2
Védőnői szolgálat	88,6	33,2
Falugondnoki szolgálat	38,2	8,3

³⁵ Lásd erről pl.: Bass László (szerk.) (2012): *Az ötödik év után*. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011. Budapest: Gyere Közhazsnú Egyesület.

Hasonló képet mutat a különböző szolgáltatások, ellátások szakembereivel, alkalmazottaival való találkozás gyakorisága is (9. táblázat). Megdöbbentő módon: az önkormányzati dolgozót kivéve a másik három kategóriában (családsegítő szolgálat, szociális munkás, védőnő) a legnépesebb tábor azoké, akik úgy nyilatkoztak, hogy soha nem találkoznak ezekkel a szolgáltatásokkal/személyekkel (vagyis a megkérdezett szegénységben élők 30–45 százaléka soha nem vette igénybe ezeknek a szakembereknek a szolgáltatásait.)

9. táblázat: Az 1. adatfelvétel eredménye, 2012 (teljes minta, N = 1326 fő). Milyen gyakran találkozik a következőkkel?, %*

	Önkormányzati dolgozóval N = 1298 fő	Családsegítő szolgálattal N = 1297 fő	Szociális munkással N = 1290 fő	Védőnővel N = 1295 fő
Naponta	23,1	4,1	7,9	1,9
Hetente	21,3	16,7	12,7	14,7
Havonta	26,3	25,8	14,7	29,7
Ritkábban	23,5	23,6	19,3	26,1
Soha	5,8	29,8	45,4	27,6
Összesen	100	100,0	100,0	100,0

* A „naponta többször” és a „minden nap” válaszokat összevontuk („naponta”), illetve az „évente” és a „ritkábban” kategóriákat szintén összeadtuk („ritkábban”).

A TÁMOP 5.1.3-as program keretében megvalósult projektek leggyakrabban éppen a **kapacitáshiányra, illetve a szolgáltatások és a rászorulóik közötti távolságra, szakadékra reagáltak**. Számos fejlesztés keretében több szakembert és laikust alkalmaztak a mélyszegénységben élőkkel folytatott segítő munkára, illetve igyekeztek olyan „közvetítőket” bekapcsolni az ellátás folyamataiba, akiket a mélyszegénységben élők elfogadnak.

A projektek gazdáinak egyúttal lehetőségük nyílt módszertani fejlesztő munkára, a szolgáltatási paletta bővítésére: új szolgáltatások, módszerek kipróbálására és alkalmazására. Mindez azt a célt szolgálta, hogy a legrosszabb helyzetű települések legnehezebb, sokszor reménytelen körülmények között élő lakói is megkapják azt a szociális és mentális támogatást, ami segíti őket abban, hogy jobb, elviselhetőbb életet élhessenek. A deprivált helyzet nem „csupán” a szegénységet, az anyagi javaktól való megfosztottságot, hanem sokszor az emberi méltóságtól való megfosztottságot is jelenti. A szociális szolgáltatások fejlesztése a közösségfejlesztéssel és a vidékfejlesztéssel karöltve új, a szakmák módszereinek integrálásával és a mélyszegénységgel járó speciális problémák középpontba helyezésével lehetővé tette, hogy a legreménytelenebb helyzetben élő emberek életminősége változzon. Annak a lehetőségnek a megteremtése, hogy **a mélyszegénységben élők maguk is aktívan, partneri viszonyban, a közösség más tagjaival együtt tehessenek a helyzetük (de nem csak saját helyzetük)**

jobbításáért, egészen megváltoztatja a „kliens” szerepet. Nem passzív segített-ről van szó innentől kezdve, hanem a közösség aktív, másokért is felelősséget vállaló tagjáról. Ahogy korábban is írtuk, az ellátottak vagy ellátásra szorulóak a „hagyományos” szociális szolgáltatásokban gyakran a „Hivatalt” látják. Így sok helyen a kapcsolatok oldása, a közösségi szereplők (pl. falugondnokok, mentorok, közösségi munkások) közbeiktatása adódott megoldásként annak érdekében, hogy a segítségre szorulóak és a szolgáltatások „egymásra találjanak”.

A projekt keretei között kialakított, elindított, kipróbált szolgáltatások és módszerek tapasztalatai alapjai lehetnek egy olyan módszertani fejlesztő munkának, amely az eddiginél hatékonyabb eszközökkel segíti a szakembereket a mélyszegénységben élő családok, közösségek támogatásában. Mindezt az ott élők erőforrásaira építve, a közösségfejlesztés eszköztárát is használva.

3.2. Kapacitásfejlesztés és helyi beágyazottság

Mentorok, családmentorok, falugondnokok felkészítése és alkalmazása

Ahogy azt korábban ismertettük, a legtöbb projekt a szociális ellátások kapacitáshiányaira reagált, elsősorban **laikus helyi segítők bevonásával**, akiket mentorrá, családmentorrá képeztek ki, illetve erre a szerepre készítettek fel. Az új szereplők nemcsak megsokszorozták a szolgáltatás erőforrásait, de sok esetben elfogadottabbak a célcsoport tagok között, mint a hivatásos szociális munkások.

Így volt ez a farkaslyuki akcióterületen megvalósuló **„Sáfarkodj okosan”** projektben is. Nem szociális végzettségű szakemberek, hanem szakképzettséggel nem rendelkező, roma származású emberek dolgoztak mentorként a projektben. „Közülük valóak vagyunk”, mondták a mentorok, ezért úgy érezték, hogy a rászoruló családok jobban elfogadták őket. A szociális munkáshoz is bizalommal fordultak a projektbe bevont családok, de ahogy a mentor fogalmazott: „érzi a falat, ami közte és a családok között van”. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a szociális munkás leterheltsége miatt nem találkozott olyan gyakran a családokkal, ezért nem volt közvetlen kapcsolat közöttük, másrészt amikor meghallották, hogy ő jött a családsegítőtől, azonosították egy intézménnyel, és ez meghatározta a viszonyukat is.

A projektben a legfontosabb szerepe a mentoroknak volt, mert az összes információ rajtuk keresztül jutott el a projektvezetéstől, valamint a konzorciumi partnerektől a célcsoportig és vissza. Ők voltak azok, akik a célcsoportba bevont családokkal rendszeresen találkoztak, és kapcsolatot tartottak velük. A projektben alkalmazott szociális munkás a mentorok vezetője és egyben segítője is volt a munkájuk végzése során.

Hasonló módszert alkalmaztak az **edelényi kistérségben megvalósult projekt esetében** is. Összesen négy mentor dolgozott a projektben, egy fő Rudabányán és három fő Edelényben. Közülük nem mindenki rendelkezett szociális szakmai végzettséggel. Egy mentor 13-14 családdal tartott kapcsolatot. Feladatuk a kapcsolattartás mellett a családok problémáinak, ügyeinek intézésében való segítség és a projektben való megtartás volt. A szociális munkás feladata a mentorok irányítása, összefogása, munkájuk segítése volt. A szociális munkás közvetlenül a családokkal csak időnként dolgozott, amikor a mentoroknak szükségük volt a megerősítésre.

Már a kezdetekkor előkerültek olyan jogi alapkérdések, amelyekre a mentorok nem tudtak válaszolni. Ezért a szociális munkás készített egy 30 oldalas „kis-okost”, amely a legfontosabb jogszabályokat és az ügyek intézésének lépéseit tartalmazza. Elkezdtek a szociális munkát mint szakmát is tanulni. Hogyan viselkedjenek, ha nem akarják őket beengedni, hogyan kezeljék a problémás helyzeteket, hogyan lehet a projektben benntartani a családokat. A mentorok kaptak még különböző irodalmakat is, amelyeket elolvastak, majd megbeszélték a közös összejöveteleken. A cél az volt, hogy a mentorok megismerkedjenek a szociális szakmával, lássák, hogy mi a célja és milyen eszközökkel dolgozik. Nyilván ettől nem váltak szakemberekké, de lett egy általános képük a szociális munkáról.

Bizalmi légkör alakult ki a csoportban, és minden mentor tudatosan végezte a munkáját. Lelkesek voltak, meg akartak felelni a szakmai kihívásoknak. A mentorok munkájának köszönhetően olyan erős bizalmi kapcsolat alakult ki a családokkal, amire a szociális intézmény is tud építeni.

A sellyei és szigetvári kistérségben megvalósuló **„Boldogulj helyben!”** projektben két, már létező ellátás (családsegítés és falugondnoki szolgáltatás) összekapcsolásával igyekeztek a rászoruló családok jobb elérését, bevonását és segítségét megvalósítani.

A program alapvető megközelítése volt, hogy a meglévő kapacitásokat vegye figyelembe és azokra építsen. A projekt tervezői számára kézenfekvő volt, hogy a falugondnokokat és a szociális alapellátásban közreműködőket közösen kell bevonni a „mélyszegénységes” projektbe. Egy ügyfélközpontú, nem pedig problémaközpontú ellátás kialakítása volt a cél, amelyben az ügyfelek és az ellátó személyek között egy, a korábbiánál jóval intenzívebb kapcsolat jön létre.

A falugondnokok komoly bizalmi tőkéjük révén többet tudnak a családokról, mint a szociális ellátórendszer bármely más tagja. Mivel a falugondnok a napi gyakorlatban maga intézi az ügyeket, fontos volt, hogy ez megváltozzon, hogy fejlődjön az ügyfelekkel való kommunikáció, kialakuljon a szolgáltatói attitűd, hogy nem az ellátott helyett, hanem vele együtt kell a problémákat megoldani.

A falugondnokok számára tartott képzési programnak az volt a célja, hogy ők ezekkel a tudásokkal és készségekkel felvértezve tudjanak működni, szolgáltatni, konfliktust kezelni, a felmerülő igényeket felismerni, ellátni.

A falugondnokok és családgondozók együttműködése a program folyamatába beépített közös tevékenységek és közös felelősségvállalás mentén valósult meg. A program központi eleme, a háztartásfejlesztés érdekében kezdetektől közösen vettek részt a munkában: a családok megkeresése, főlterképezése, kiválasztása, interjúzás, háztartásfelmérés – természetesen a projekt más szakembereinek vezetésével. Az egyes kiválasztott háztartásokra kidolgozott fejlesztési tervek elkészítésében is a falugondnokok – tapasztalati szakértőként – biztosították a realitáskontrollt.

A háztartásfejlesztési programelem 12 hónapjában a falugondnokok hetente kétszer, a családgondozók havonta kétszer (ilyenkor együtt mentek) látogatták a családokat. A családokkal kötött megállapodások megvalósulását a falugondnokok kísérték figyelemmel, jelenlétükkel, apró segítségekkel támogatták a fejlesztési lépéseket, folyamatokat.

A konkrét családok kapcsán együttműködő falugondnokok és a családgondozók közösen vettek részt havi esetmegbeszélő csoporton, valamint egy havi értékelésen, amelyen az előrelépéseket és következő hónapra vonatkozó további lépéseket vették sorra a projekt szociális munkásának vezetésével.

A sásdi kistérségben megvalósított „**KÖZ-TÉR-HÁLÓ a családokért**” elnevezésű projektben a helyben élő családmentorok felkészítése, alkalmazása és folyamatos támogatása volt az egyik meghatározó programelem annak érdekében, hogy a mélyszegénységben élő családokat sikeresen elérjék és szükségleteiknek megfelelő szolgáltatásokat nyújtsanak.

A családmentorokkal kapcsolatos alapvető célkitűzés volt már a tervezés során, hogy a mélyszegénységből eredő problémákat a családok bevonásával kezeljék. A másik megfontolás az volt, hogy a közvetlen és folyamatos kapcsolattartáshoz olyan helyi embereket alkalmazzanak, akik ismertek és elfogadottak.

Határozott cél volt a családmentorok felkészítésénél, hogy nem a felvértezett szociális szakember státuszába kell eljuttatni őket, hanem éppen a helyi beágyazottságuk miatt is adott eltérő helyzetükből előnyt kovácsolva nyitott, a családokkal érzékeny kapcsolatot ápoló segítővé kellene válniuk, akik a közösségi kapcsolatok felé is megtalálják az utakat.

A szakmai stáb szociális munkása a családmentorokkal elméleti alapot követően egy intenzív belső képzésbe kezdett. Ez a belső képzés beszélgetésekből és szerepgyakorlatokból állt. A fő cél a családmentorok inspirálása és érzékenyítése volt. A laikus segítők felkészítése a belső képzéssel sem ért véget, a szak-

mai vezetésüket végző szociális munkás rendszeresen ment velük családokhoz is, és folyamatos személyes támogatást biztosított a munkájuk során. Emellett rendszeres esetmegbeszéléseken is kaptak visszajelzést és szakmai segítséget.

„A mélyszegények közösségi integrálása Sajóhídvég és környékén” elnevezésű projekt keretében párhuzamosan képezték a helyi szociális alapszolgáltatás már meglévő munkatársait és (a kapacitáshiányokat enyhítendő) foglalkoztattak új települési mentorokat is.

A projekt szociális vezetője a program egyik legfontosabb tevékenységének tartja, hogy „olyan területeken, olyan településeken dolgozzunk, ahol igazából nem megszokott, hogy ennyire aktívan foglalkozzanak ezekkel az emberekkel, konkrétan a mélyszegényekkel”. Ennek hátterét az adja, hogy a helyi szociális ellátórendszer leterhelt, a családgondozók száma kevés, általában 2-3 települést látnak el, az esetszám magas. Az akcióterület településein működik családsegítő és gyermekjóléti szolgálat, a gyakorlatban viszont nem képesek lefedni ellátási területüket. A projektnek nem volt deklarált (pályázatban megfogalmazott) célja a szociális alapszolgáltatás megerősítése, az azonban igen, hogy alternatív eszközökkel megszólítsák és fejlesszék a helyi szociális és gyermekjóléti szolgáltatásokat. Ezt a célt elsősorban a szociális szakembereknek nyújtott képzéssel és az erre épülő folyamatos supervízióval, valamint helyi, települési mentorok foglalkoztatásával igyekeztek elérni, ami egyúttal az alapszolgáltatások megerősítését, kapacitásfejlesztését is eredményezte. Ezek a projekttevékenységek többnyire valós segítséget nyújtottak az ellátórendszerben dolgozó szakemberek számára. A települési mentorok munkájának további célja volt, hogy közösséget formáljanak a családokból, azzal a szándékkal, hogy később is lehessen velük dolgozni (önsegítő csoportok létrehozása, közösségfejlesztési folyamatok megalapozása).

A projekt tíz mentorának kiválasztásánál szempont volt az, hogy helyben, az adott településen éljenek, illetve az is, hogy érettségizettek és cigányok legyenek. (A mentorok többsége roma, három mentor kivételével: két településen a helyi családgondozó, egy faluban egy gyesen lévő pedagógus a mentor.) „Megtalálásukban” a projekt támaszkodott a családgondozók, az önkormányzatok (polgármesterek, jegyzők), a cigány kisebbségi önkormányzatok javaslataira, de a végső döntést a stáb hozta meg. Később jellemzően a mentorok javaslatára kerültek be családok, résztvevők a projektbe.

A mentorokat egyhetes képzésen készítették fel a munkára; ezt a stáb (alapvetően a szociális vezető és a projekt közösségfejlesztője, aki egyben vezető mentor) tartotta. A hét első felében az önismereti tréningen és a csapatépítésen volt a hangsúly. A képzés második részében esettanulmányokat, a dokumentáció készítését beszélték át, illetve voltak közösségfejlesztő elemek is. A mentorok

munkáját a szociális vezető, a vezető mentor és a projekt szociális munkása fogták össze, segítették. Ők napi kapcsolatban voltak egymással, mentortalálkozókat pedig havonta egyszer szerveztek. Ezeken a találkozókön megbeszélték a felmerülő eseteket és konfliktusokat, valamint különböző pályázati lehetőségeket néztek meg közösen. A mentorok feladata a családokkal való kapcsolattartás, ügyintézésük segítése, a felmerülő problémáik kezelése vagy továbbirányítása volt. A családok többsége rendszeresen kereste, várta a mentorokat, így a havi egy alkalom gyakran további találkozókkal bővült. A mentorok feladata volt az is, hogy a családokat bevonják a közösségi beszélgetésekbe, amelyek segítségével igyekeztek működő helyi közösségeket megalapozni. A különböző rendezvényeket, programokat a mentorok és a családok közösen találták ki, és a stáb segítségével, koordinálásával valósították meg (pl. farsang, nőnap stb.).

„Ha nem is veszik át teljes egészében a mentorok a segítségnyújtással az ő {a helyi családgondozók} feladatukat, de én azt gondolom, hogy nagymértékben segítjük az ő munkájukat. Tehát már vannak olyan feladatok, amiket a mentorok nagyon jól, nagyon profin meg tudnak oldani, és adott esetben {a családok} nem is keresik fel a családsegítő szolgáltatást vagy a gyermekjóléti szolgálatot, merthogy ez rendeződik a mentor segítségével. Ez szerintem mindenféleképpen egyfajta hiányt pótol ezeken a településeken.” (szociális vezető)

„Az biztos, hogy az, hogy helyi segítő van a helyi közösségben, az mindenféleképpen megalapozza azt a segítő munkát, amit egy kívülről jövő embernek ki kellene építeni. Gondolok itt a bizalom kérdésére, ami ugye alapja minden segítő tevékenységnek. Általában azzal, hogy helyi lakost, köztük élő embert vettünk fel a programba, ez már megalapozottnak tűnt, tehát volt egy bizalmi kapcsolat a családokkal. (...) Vannak ennek hátrányai is, hogy nehéz a határokat megszabni, hogy én most dolgozom... Ezeket meg kell tanulni kezelni.” (szociális vezető)

3.3. A szociális alapszolgáltatás eszközrendszerének megerősítése, bővítése új szolgáltatási elemekkel

A program során több projekt bővítette szolgáltatási palettáját a törvényben megszabott szociális alapszolgáltatások körének kiegészítése érdekében. Ezek jellemzően két kört öleltek fel. Az első ilyen kör a **háztartásgazdálkodást és adósságkezelést segítő tanácsadás, képzés, mentorálás**. A célcsoport mélyszegénységben élő tagjai (ahogy az a bevezetőben ismertetett adatfelvételtől is egyértelműen kitűnik), nem rendelkeznek a megélhetés minimumához elegendő forrásokkal, így gyakran a kilátástalan eladósodás, az uzsora áldozatává válnak. A projektek jelentős részében igyekeztek valamiképpen reagálni erre a hely-

zetre, bár az mindenki számára egyértelmű, hogy csak időleges és látszólagos megoldásokról van szó, hiszen a tartós munkanélküliségből és a szociális transzferek alacsony szintjéből eredő szegénység nem kezelhető kizárólag helyi megoldásokkal. Mégis, ebben az áldatlan helyzetben is segíteni kell a mindennapi megélhetést, túlélést az adott körülmények között.³⁶ Az adósságkezelési, háztartás-gazdálkodási szolgáltatások elsősorban a pénzügyi tudatosság, tervezés fejlesztését, a személyes tanácsadást, a gazdaságos megoldások beazonosítását célozták. A második szolgáltatási kör a **különböző klubok, körök, összejövetelek megszervezése, megtartása** volt, ami már átvezet a közösségi megközelítés témaköréhez is. A mélyszegénységben élő emberek, családok szabadidős és hobbikörei értelmesebbé, elviselhetőbbé teszik a mindennapokat, lehetőséget teremtve a tartalmas emberi és közösségi kapcsolatok kialakítására. Ahogy a sajtóhídvégi program vezetője megfogalmazta: *„A célunk az lenne, hogy javítsunk egy kicsit Hídvégen, hogy egy kicsit vidámabb legyen, mert most nagyon morcos.”*

A már említett **farkaslyuki projektben** új szolgáltatási elemekkel is bővült a szociális alapszolgáltatás a célcsoport részéről felmerült igényekre, szükségletekre reagálva.

Hangsúlyos volt a programban a „Sáfárság” elnevezésű projektelem, ami a pénzügyi tudatosság erősítését célozta, hosszú távon pedig a bevont családok uzsoracsapdából való kiszabadítását. Ezen felül a rendszeres műhelymunkák során a programba bevont résztvevők által felhozott problémákra próbáltak reagálni, kiemelve a foglalkoztathatóságot. A projekt további elemei: a gazdaprogram, baba-mama és női klub, informatikai klubfoglalkozás, gyerekeknek képességfejlesztés, fiataloknak kortárssegítés, a családokat és a közösséget összetartó rendezvények, valamint adósságkezelés voltak.

A hevesi kistérségben megvalósított fejlesztés (**„Helyi érték, közös nevező”**) az alapszolgáltatásból egyértelműen hiányzó kapacitások pótlására, megerősítésére összpontosított, valamint új szolgáltatások bevezetését tűzte ki célul, különös hangsúlyt fektetve az adósságkezelési tanácsadásra.

Az alapszolgáltatás megerősítését a projekt több tevékenysége szolgálta. Ezek olyan szakmai tevékenységek, amelyeket „elvben” a családsegítő központnak, a gyermekjóléti szolgálatnak kellene nyújtania. Ilyenekre azonban nem, vagy csak nagyon korlátozottan futja a Dél-Hevesi Gyermekjóléti és Szociális Intézmény erejéből, kapacitásából. Az alapszolgáltató és a projekt elért célcsoportja között vannak átfedések, de – a szakmai vezető szerint – nem jellemző, hogy a célcsoportok megegyeznének. Az alprogram keretében a projektben dolgozók segített-

³⁶ Az *adósságcsapda és a mélyszegénység* c. 60 órás képzést a Támo 5.1.3 konstrukció részeként dolgoztuk ki, és vált elérhetővé a helyi projekteket megvalósító szakemberek számára.

ték a hivatali ügyintézés, az álláskeresési tanácsadást és csoportos foglalkozásokat, adósságkezelési tanácsadást tartottak, szakmai műhelyeket szerveztek. Ezekbe – különböző módokon és intenzitással – bevonták az alapszolgáltató munkatársait. A napi gyakorlatban a projekt szociális munkása és a helyi családgondozó több településen egyszerre (megkétszerezett kapacitással) tartottak ügyfélfogadást. Az álláskeresés segítése is vállalt feladat volt (újságok beszerzése, internetes keresés, önéletrajz írása, állásinterjú modellezése, tanfolyamok keresése), de nem tartozott a legsikeresebb szolgáltatások közé. A Tarnabodon dolgozó szociális munkás szerint irreális ezekben a falvakban ilyen típusú szolgáltatásokat nyújtani; egyrészt, mert nincs munka, másrészt a minimális mobilitás is nagyon nehézkes. (Igaz, Erken és Tarnasádközségben már sikerült összehozni számítógép-kezelői tanfolyamot.)

A csoportfoglalkozásokon kialakult közösségekre alapozták a projekt tematikus klubjait, amelyeket később is a munkatársak vezettek. Az egyik ilyen a „Mindent tudó háztartás” klub, amely kapcsolódva az adósságkezelési irányhoz, a kiadáscsökkentési technikákról, a spórolásról szólt. A települési szakmai műhelyek szervezését a projekt segítette vagy teljes egészében magára vállalta a pályázati program részeként. Ezeket kéthavonta, illetve aktuális ügyekhez igazodva tartották meg, általában úgy, hogy kiváltották velük a Gyermekekről törvény szerinti, kötelező jelzőrendszeres megbeszéléseket. A „baba-mama” klub közvetlen szintén kapcsolódott az alapszolgáltatás megerősítéséhez, mivel a projekt munkatársai kimentek a családokhoz, felvették és tartották a szülőkkel a kapcsolatot, bevonták őket közös tevékenységekbe.

Az adósságkezelési szolgáltatásnak – az önkormányzati háttér, helyi rendelet és központi adósságcsökkentési támogatás híján – csak egyes elemeit tudta nyújtani a projekt két munkatársa. (Az ő és az szociális intézmény további két munkatársa képzését a kistérségi gyerekesély program finanszírozta; kb. 150 000 Ft/fő.) Ezek a védendő fogyasztóvá válással, a részletfizetéssel kapcsolatos ügyintézés, a tájékoztatást, valamint a kapcsolódó csoportfoglalkozásokat, klubokat jelentették. Az ügyfelek problémáit jellemzően egyéni eljárások, ügyintézés mentén próbálták rendezni a szolgáltatókkal, és segítettek nekik megszerezni az önkormányzati segélyeket. Ennek hatásai nem voltak túl nagyok, mert hiányoznak a kialakult gyakorlatok, eljárások. A kimenet nagymértékben az ügyintézőtől függött. Tárgyalópozíciójuk jobb lett volna, ha lett volna mögöttük önkormányzati háttér. Azt a program megvalósítói is elismerik, hogy a megvalósuló adósságkezelési szolgáltatás alapvetően a „jobb helyzetű” csoportnak, a „lecsúszó középosztálynak” szól, hiszen számos komoly feltételnek meg kell felelni a szolgáltatásba való bekerüléshez.

A már szintén említett, a sellyei kistérségben megvalósított **„Boldogulj helyben!”** elnevezésű projekt keretein belül a háztartásfejlesztés komplex szolgáltatásait dolgozták ki és nyújtották az érintett családoknak.

A háztartásfejlesztési programelem kapcsán fontos célként jelent meg a programban, hogy nem egyes emberekkel kívánnak foglalkozni, hanem a családokkal. Azért használták a „háztartás” kifejezést, mert a család fogalma relatív, zavart keltett volna annak tisztázása, hogy az egy háztartásban élők valóban egy család tagjai-e. Az volt a terv, hogy a háztartásokra vonatkozóan fogalmazzanak meg átfogó célokat, amelyekben a részcélok az egyes emberekre vonatkoznak: kinek miben szükséges előbbre lépnie.

Öt olyan előre meghatározott nagy terület volt, ami minden háztartásnál értelmezhetőnek bizonyult: (1) munkaerő-piaci kompetenciák fejlesztése, a háztartás munkaerő-piaci lehetőségeinek bővítése; (2) a család pénzügyi kultúrájának fejlesztése; (3) a család testi-lelki egészségének javítása; (4) a család önfenntartó képességének fejlesztése; (5) családon belüli szerepek, feladatok tisztázása, munkamegosztás hatékonyabbá tétele.

A háztartási állapotfelmérést követően egyedi, háztartásra vonatkozó helyzetkép alapján speciális beavatkozási tervek születtek. A háztartásfejlesztési tervek a családsegítők és a falugondnokok együttműködésével valósultak meg. Mindkét segítő támogatás a személyes kapcsolatra épült, a partneri együttműködést helyezte előtérbe, és a folyamatos jelenlét mellett a családok elköteleződését erősítette. A háztartási állapotfelmérések és a fejlesztési tervek eredményeként önálló életvezetésre felkészítő klubok indultak az alábbi témákban: adósságkezelési tanácsadás, egészségfejlesztés, életvezetési tanácsadás, háztáji gazdálkodás, háztartásgazdálkodás, kézművesklub, kamaszklub, tanulássegítés és korrepetálás.

3.4. Tanulságok, dilemmák

A TÁMOP 5.1.3-as program keretében megvalósított projektek szociális szolgáltatások fejlesztésére vonatkozó erőfeszítései és eredményei számos kérdést vetnek fel.

3.4.1. A nagy rendszerek hibái, hiányosságai és a projektek lehetőségei

Mindenekelőtt egyértelmű, hogy a projektelemek az általános – elsősorban szociális – **alapszolgáltatások rendszerhibáit igyekeztek ellensúlyozni, a nyilvánvaló hiányosságokat, lyukakat toldozni-foldozni helyi szinten.** Ez teljes mértékben helyénvaló, hiszen a mélyszegénységben élők társadalmi befogadása, támogatása a TÁMOP 5.1.3-as program célja, és a keretében megvalósított

projektek ordító szükségletekre adtak válaszokat, amikor mentorok képzésével és alkalmazásával, vagy új szolgáltatási elemek bevezetésével igyekeztek jobbítani a rászorultak helyzetén. Nagy kérdés azonban, hogy a nem elégséges (sőt szegyenletesen szűkös) szociális alapszolgáltatási kapacitásokat lehet-e projekt-alapon fenntarthatóan pótolni? Mi történik a projekt végeztével? Az a tény, hogy a legnagyobb nyomorban élők nagy része vagy nem is ismeri, vagy soha nem vette igénybe a nekik (különösen) járó családsegítés szolgáltatásait, vajon kiküszöbölhető-e helyi közvetítők ideiglenes beállításával? Vajon az a szomorú állapot, hogy a helyben illetékes szociális munkás túlterheltsége miatt csupán heti egy-két órát tölt egy településen, hatásos módon orvosolható-e laikusok bevonásával?

Véleményünk szerint a bemutatott esettanulmány-részletek, módszertani elemek arra jó példák, hogy miként lehetne fejleszteni az alapszolgáltatásokat, legalább a leghátrányosabb helyzetű térségekben, településeken. **Önmagukban, 2-3 éves projektidőszakokban nem hozhatnak fenntartható javulást.** A kipróbálást, a tesztelést szolgálják, és ebben az értelemben nagyon sikeresnek mondhatóak. Fontos tapasztalat, hogy a helyiek bevonása, laikusok „közvetítő” szerepbe állítása (kellő felkészítés, jól definiált feladatok és kísérő támogatás mellett) sokat segíthet a „Hivataltól” ódzkodó, kirekesztettségben élő családok elérésében, szolgáltatásokba való bevonásában. Az is egyértelmű tapasztalat, hogy a legrosszabb helyzetű településeken, kistérségekben elengedhetetlen lenne az alapszolgáltatások megerősítése (miként arra javaslatot is tettünk szakmapolitikai ajánlásainkban).³⁷ Ugyanakkor azt is világosan ki kell mondanunk, hogy **a rosszul, elégtelenül működő „nagy rendszerek”** (a mi esetünkben a szociális alapszolgáltatások a legrosszabb helyzetű településeken, közösségekben) **nem pótolhatóak projekt-szerű beavatkozásokkal.** A projektek ideiglenes enyhítő, jobbító hatása nem adhat felmentést a nagy rendszerek elkerülhetetlen megreformálása, javítása alól, ahogy az innovatív módszereket alkalmazó, a nagy rendszerekből kihullókat ellátó civil szervezetekre is folyamatosan szükség van a legjobb feltételek mellett is.

Ahogy a **hevesi kistérségről** szóló esettanulmány fogalmaz: A szociális alapszolgáltatás megerősítésének eredményeként az ügyfelek száma nőtt, az ellátotti statisztika javult, a tevékenységi kör szélesedett. Azokat az embereket is el tudták érni, akiket korábban nem, vagy akikkel nem volt elég rendszeres a kapcsolatuk. Az alapellátásban dolgozóknak a projekt valódi segítséget nyújtott, jelentős terhet vett le a vállukról. A szakmai vezető bízik abban, hogy egy-két „minta-települést” sikerül rávenniük az adósságkezelési szolgáltatás bevezetésére, ami példa lehet további önkormányzatok számára is. A fenntarthatóság mindkét

³⁷ www.melyszegenyseg.hu/dokumentumok/dokumentumtar_tartalma/SZAKMAPOLITIKAI%20AJANLASOK/szakmapol_ajanlasok_tamop513.pdf

esetben probléma, az interjúalanyok szerint csak akkor lehet ebben bízni, ha lesz önkormányzati szándék (adósságkezelési szolgáltatás indításához elég lenne 100 ezer Ft), ha lesz pénz legalább egy-két szakember foglalkoztatására, illetve ha lesz valamilyen pályázati lehetőség a projekt elemeinek továbbvitelére. Ahogy a szociális intézmény korábbi és jelenlegi (projekt nélküli) helyzete mutatja, az alapszolgáltatás megerősítése, fejlesztése nem nagyon látszik fenntartható folyamatnak.

3.4.2. Szakemberek és laikus segítők

A szociális szakemberek túlterheltségét, szűkös kapacitásait számos helyen laikus segítők bevonásával pótolták. Ennek egyértelműen megvolt az az előnye, hogy a helyiek körében elfogadott, helyben elérhető, ismert személyekről volt szó, akik könnyen építettek bizalmi kapcsolatot a célcsoport tagjaival. Ugyanakkor nagyon fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a **nem szakképzett segítők alkalmazásának megvannak a maga korlátai**. A mentorhálózat elterjesztését megelőzően alapvető lenne pontosan tisztázni, milyen feladatkörökben alkalmazhatóak, milyen felkészítésre és folyamatos kísérő támogatásra van szükségük ahhoz, hogy képességeik és tudásuk szerint a legjobbat nyújtsák a mélyszegénységben élők segítése során.

Van olyan esettanulmány, amely arról számol be, hogy a családokkal, a „kliensekkel” gyakorlatilag csak a gyorsstálpalón kiképzett családmentor találkozott, a szociális munkás a mentorok szupervízióját végezte. Ezt semmiképpen sem tartjuk jó megoldásnak. A laikus segítők kulcsszerepet játszanak az elérésben, bevonásban, a napi kapcsolattartásban, a közösségi alkalmak szervezésében, helyi jelenlétben, teljes esetkezeléseket azonban bizonyosan nem célravezető és helyes rájuk bízni.

Ahogy az egyik interjúalany fogalmazott a mentorok szerepe kapcsán:

„Ezekkel az emberekkel {a mélyszegénységben élőkkel} nem igazán szoktak dolgok történni (...) Azzal, hogy személyes megszólításban van részük, tehát ezeket a családokat gyakran látogatják a mentorok, valamilyen módon kapcsolatban vannak a stábbal is, ha más nem, akkor a közösségi beszélgetések alkalmával, havonta többször. És én azt gondolom, hogy ez a mentális állapotukhoz, az általános jól-létükhöz mindenféleképpen... pozitív irányba mozdul el.” (szociális vezető)

3.4.3. Új szolgáltatások szükségszerűsége

Az esettanulmányok, műhelybeszélgetések, helyszíni látogatások és legfőképp a projektek tevékenységei egyértelművé tették, hogy **óriási szükség lenne az alapszolgáltatások közé beemelni (vagy más módon, megbízhatóan, hosszú**

távon működtetni) az adósságkezeléssel, háztartásgazdálkodással, tervezéssel kapcsolatos szolgáltatásokat a mélyszegénységben élő közösségekben. A jelenlegi, törvény által adott keretek³⁸ elsősorban a nagyobb településeken élő, egzisztenciális veszélybe került, rendszeres és megfelelő szintű jövedelemmel rendelkező (alsó)középosztály tagjainak nyújtanak segítséget – ami egyébként szintén nagyon fontos célkitűzés.

„Adósságcsökkentő támogatáshoz lehet jutni a Szociális törvényben szabályozottak szerint, a törvény azonban – az adósság mértékétől és idejétől függően – jelentős lélekszámú csoportokat kizár a hozzájutásból. A támogatással szorosan összekapcsolt adósságkezelési tanácsadás működtetésének a jelenlegi feltételei lényegében az összes kistelepülésen élőt kizárja mind a szolgáltatásból, mind a pénzbeli támogatásból.”³⁹

Ugyanakkor a mélyszegénységben élők legnagyobb problémája (elégge magától értetődő módon) a források hiánya, a napról napra való megélhetés, túlélés biztosítása, amire válaszokat kell megfogalmazni. Itt sem lehet elégge hangsúlyozni, hogy elsősorban a nagy rendszerek (szociális pénzügyi ellátások) javítása, reformja szükséges **a munkaerőpiacról strukturális okokból tartósan kiszorult és generációkon átörökölt módon a társadalom peremére, nyomorba sodródott emberek, családok méltó megélhetésének biztosítására**. Ezzel párhuzamosan a **magas színvonalú és egyenlő eséllyel hozzáférhető szolgáltatások** is elengedhetetlenek: a nagyon szűkös (és talán az ellátások javításával majd kevésbé szűkös) források beosztása, a költségek tervezése, hatékony felhasználása, az uzsoracsapda elkerülése, a munkaerőpiacra való visszailleszkedés, illetve az alternatív munkalehetőségek feltérképezése és megszervezése, a kirekesztődés oldása nagyon fontos területek, amelyekhez nem elegendő a pénzbeli ellátások biztosítása. A projektek több módszert próbáltak ki, a közvetlenül átadható anyagi források híján tudást, készségeket, ötleteket és megoldásokat megosztva, illetve eseteket kísérve, ügyeket kijárva a célcsoport tagjaival. Ilyenek a háztartási napló vezetése, a spórolás különböző módjainak megismerése, az energiatakarékos fűtési megoldások (biobrikett) alkalmazása, a kártyás mérőórák használata, az esélykasszák⁴⁰ működtetése, a közösségi fellépés és érdekvédelem megvalósítása a szolgáltatókkal való tárgyalásokban. Véleményünk szerint mindezek a (a projektektől elvárható egyébként maximális) megoldások a jelen helyzetben szépségtapaszkok csupán, hiszen az alapvető problémát

³⁸ A Szociális törvény (1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról) értelmében adósságkezelési szolgáltatást csak a 40 ezer főnél népesebb városokban kötelező biztosítani. A szolgáltatásba bekerülésnek, így az adósságcsökkentési támogatásra való jogosultságnak számos, nem könnyen teljesíthető feltétele van.

³⁹ Győri Péter (2013): Javaslatok a lakhatás és a gondozás biztonságának rendszerszerű megerősítésére. *Esély*, 6. sz., 68. o.

⁴⁰ Esélykasszákról lásd pl.: www.autonomia.hu/hu/programok/eselykassza-kutatasi-program

nem oldják meg (nincs akkora jövedelem, amiből meg lehet élni). De az áldatlan állapotok enyhítését segítik legalább és megint csak utat mutatnak: milyen szolgáltatásokat kellene fenntarthatóan finanszírozni és működtetni a mélyszegénységben élő közösségekben még akkor is, ha a minimális anyagi biztonság idővel megteremthető.

3.4.4. Integritás, méltóság

A háztartásgazdálkodási tanácsadás mindenképpen nagyon fontos szolgáltatás a mélyszegény közösségekben – bár azzal az abszurd kihívással kell megküzdeni, hogy a rendelkezésre álló források bizonyosan nem elegendőek a minimális megélhetés biztosítására. Azaz a család havi anyagi forrásai messze elmaradnak a hivatalos létminimum-számítások alapján szükségességtől. Az ilyen helyzetekben beavatkozó, segítő szakemberek mégis igyekeznek valamiképpen szűkíteni ezt a szakadékot, pontos tervet készíteni a családokkal együtt: mit, mire költhetnek, hogyan tehetnek szert esetleg több bevételre, vagy miként spórolhatnak. A mélyszegénységben élőkkel foglalkozó segítőknak tartott adósságkezelési képzésünkön és más alkalmakkor is tapasztaltuk, hogy ezekben a konzultációs, tanácsadó folyamatokban gyakran sérül a **kliensek, ellátottak méltóságához való joga**. Elhangoztak olyan kijelentések, hogy „amint megkapták a családit, az aszszony vett egy kuglófot a gyerekeknek, pedig a kenyér jóval olcsóbb”, vagy „rágót, kólát vásárolnak, ha épp van pénzük”. Miközben teljesen érthető, hogy a segítő – épp a kihívás lehetetlensége miatt – „minden forintot megfognának” a segített családnál, azt is be kell látnunk, hogy a nélkülözésben élőknek is megvan a joguk az öröme, a „felelőtlen költekezésre”, az esetenkénti irracionális választásra. Azt is hozzá kell tennünk, hogy a terepen dolgozók beszámolóiból az tűnt ki, hogy a „segélyt elisszák” sztereotípiát ők sem tartják megalapozottnak, vagy tipikusnak, leggyakrabban arról van szó, hogy a mélyszegénységben élők a gyerekeknek vásárolnak olyasmit, ami igazából „nem férne bele a költségvetésbe”. (Azt is hozzá kell tennünk, hogy az így elköltött felesleg is oly csekély, hogy annak megspórolása semmin sem változtatna érdemben.) Azt a mélységesen emberi vágyat pedig, hogy néha erőnkön és lehetőségeinken túllépve szeretnénk magunknak, vagy főképp a gyerekeinknek örömet szerezni, el kell fogadnunk akkor is, ha nélkülöző családokat segítünk.

4. Gazdálkodói tevékenységek

A szociális gazdaság (vagy szolidáris gazdaság) eredeti küldetése bizonyos szociális célok elérése a gazdálkodáson keresztül, a profitmaximalizálás helyett. Ennek egyik formája olyan vállalkozások működtetése, amelyek a munkaerőpiacról kiszorult embereknek tudnak munkát és megélhetést biztosítani. Látnunk kell, hogy az értelmes és méltó munka megteremtése a megélhetésen túl mással is szolgál: önbecsülést ad, és aktivizálja azokat, akik régóta (vagy talán sosem) jutottak munkához.

A *Mélyszegénység* pályázat egyik konkrét célkitűzése a foglalkoztathatóság javítása volt, a munkahelyteremtés és a jövedelemgenerálás ugyanakkor nem szerepelt a támogatható tevékenységek között. Ennek ellenére a lokális projektek közül többen is terveztek és valósítottak meg a szociális gazdaság területéhez sorolható, főként az **önellátó gazdálkodást** célzó projektelemeket. A rurális környezet és a célcsoport tartós munkanélkülisége „adta” a kiskertmegművelés és az egyéb, jellemzően mezőgazdasági típusú tevékenységek kiindulópontját. Fontos eleme volt ezeknek a projekteknek a folyamatos **támogatás és mentorálás, a képzések, illetve az érintettek „összekapcsolása”, közösséggé szervezése** is. A bemutatásra kerülő kezdeményezések túlmutatnak a konkrét gazdálkodási tevékenységen; a pályázók a mezőgazdasági gazdálkodást a társadalmi befogadás egy eszközének tekintik, ami mellé egyéb, inklúziót támogató tevékenységeket is lehet kapcsolni.

Mielőtt azonban a lokális projektek tapasztalatait elemeznénk, érdemes röviden áttekinteni az elmúlt időszak néhány, önálló gazdálkodást célzó kezdeményezését.

4.1. Önálló és önellátó gazdálkodást célzó programok

Az **Autonómia Alapítvány 1990 és 2002 között** működtette jövedelemgeneráló támogatási programjait,⁴¹ melyek túlnyomó része mezőgazdasági tevékenységen alapult. A családok saját konyhakertjeinek megművelésére irányuló programok alapfeltevése az volt, hogy ha a hátrányos helyzetű családok körében a saját konyhakert megművelését akadályozó legfontosabb tényezőket sikerül csökkenteni, akkor a programba bekapcsolódók a saját kertjükben megtermelt

⁴¹ A programokról bővebben: Havas Gábor (szerk.) (2001): *Gazdálkodó cigányok*. Budapest: Autonómia Alapítvány. www.autonomia.hu/sites/default/files/files/1109/3639/gc.pdf

terményekkel számottevően csökkenthetik kiadásait. Mik voltak ezek az akadályok?

- művelésre alkalmas kert hiánya;
- kertműveléshez alkalmas eszközök (kéziszerszámok, permetező) hiánya;
- megfelelő mennyiségű és minőségű vetőmag és növényvédő szer hiánya;
- gazdálkodáshoz szükséges tudás és készségek hiánya.

Ha az állattartást is vizsgáljuk, akkor a fenti lista még kiegészül a megfelelő infrastruktúra, a takarmányozásra és állatorvosra fordítható pénz hiányával. Az Autonómia Alapítvány „*Saját konyhakert*” programjában pályázati úton olyan civil szervezetek juthattak támogatáshoz, amelyek hátrányos helyzetű, elsősorban roma családok bevonásával, a felsorolt akadályokat orvosolva kezdtek gazdálkodói tevékenységbe. Ezekben a projektekben az elsődleges cél a saját szükségletre termelés volt, és a támogatások egy meghatározott (általában jelképes) része visszatérítendő kölcsön formájában került a támogatott szervezethez. A későbbiekben a piacra termelést ösztönző többéves, egymásra épülő programok esetében a kölcsönt már nem visszafizetni, hanem a következő évi termelésbe kellett fektetni – ez volt az újabb (csökkentett összegű) támogatás feltétele.

Fontos hangsúlyozni, hogy az Autonómia Alapítvány által támogatott projekteket civil szervezetek valósították meg, a saját szempontrendszerük alapján kiválasztott hátrányos helyzetű családokkal. A relatíve alacsony költségvetésű helyi programok **gazdasági hozadéka mellett igen jelentős volt a helyi közösségekre és a pályázó szervezetek működésére gyakorolt hatásuk is**. A tanulmányunk későbbi részében tárgyalt gazdálkodói programokhoz képest az egyik legnagyobb különbség abban áll, hogy az Autonómia Alapítvány által támogatott programok alulról jövő civil kezdeményezések voltak, olyan családok részvételével, akik többnyire elkötelezték magukat a vállalt tevékenységek megvalósításában. A támogatások visszatérítendő része miatt a gazdálkodó családok nem „ajándékként” élték meg a pályázat által nyújtott lehetőséget, az tevékenységüknek tétje volt, és felelősnek érezték magukat a közös program sikeréért is.

Könnyen belátható, hogy **a korábban azonosított akadályok a mélyszegénységben élők körében ma is fennállnak, miközben a fogyasztói szokások az elmúlt időszakban rengeteget változtak**. A nagy bevásárlóközpontok megjelenésével az élelmiszereket jórészt nem helyben szerzik be, a saját termelés sok esetben többre is kerül a vásárlásnál. A legszegényebb családok ugyanakkor a korábbinál is kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek az élelmiszer-beszerzés terén. A helyi programok akcióterületein, a kisebb települések többségéről jelentős költségekkel jár még a legközelebbi város bevásárlóközpontjába is bejutni. A családoknak szinte egyetlen lehetőségként marad a jellemzően nagyon drága helyi kisbolt. Helyzetüket sok esetben nehezíti egyes juttatások részben vagy kizárólag Erzsébet-utalványban történő kifizetése. Az utalványok csak meghatá-

rozott üzletekben válthatók be, ami a felhasználót kiszolgáltatottá teszi, mert nem feltétlenül a számára legkedvezőbb helyen intézheti bevásárlását. Az utalványokkal vásárolható termékek köre meghatározott, így gyakori, hogy a családok sürgős készpénzszükségletük miatt a valódi értékénél olcsóbban adnak túl azokon.

Az elmúlt években jelent meg az önfenntartó falu ideája, és elindult több, a „hal helyett hálót” filozófián alapuló, nagyobb tömegeket célzó támogatási program. Utóbbiak közül a legtöbb embert a **Minden Gyerek Lakjon Jól Alapítvány** programjai érték el. Az elmúlt években a 47 leghátrányosabb helyzetű kistérség kistélepülésein, több ezer halmozottan hátrányos helyzetű sokgyerekes család jutott (az alapítvány meghatározása szerint) „*egész évi zöltség és fehérje szükségletéhez szükséges vetőmaghoz és kishaszonállathoz*”. A program keretében előre meghatározott (szociális) szempontok alapján kiválasztott családok jutnak vetőmaghoz, kisállathoz és némi takarmányhoz. A program legfőbb hiányossága, hogy az adományosztást nem előzi meg annak felmérése, hogy a családok rendelkeznek-e alkalmas földterülettel, állattartásra alkalmas épülettel és megfelelő tudással arról, hogyan hasznosítsák az „ajándékba” kapott javakat. A megfelelő infrastruktúra, tudás és készségek hiánya mellett a legrosszabb helyzetben élők napi küzdelme a túlélésért a mezőgazdasági tevékenységekhez szükséges hosszabb távú tervezést, befektetést is lehetetlenné teszi. A támogató szervezet komoly sikerekről számol be, a program lebonyolításába bevont helyi önkormányzatok egyikének beszámolója azonban elég pontosan rávilágít a **felmerülő problémákra**.

„– a 69 családnak kiosztott vetőmagcsomagnak híre-hamva és sajnos nem a földbe tűntek el (a rászoruló családok mezőgazdasági termelési kultúrájának már a nyomai is alig fedezhetők fel, a tradicionális munkamegosztás struktúrájában is kevesen foglalkoztak mezőgazdasági termeléssel, nincsenek eszközök, nincs infrastruktúra, nincs vegyszer, de legfőképp hiányzik a tudás, készség, amely ha meg is volt, az elmúlt 20-30 év alatt a semmibe kopott); úgy különben is nehéz ügy, hogy májusban kapják meg, ti. annyi még sejlik a hajdani tudástárból, hogy ezt jóval előbb kell elültetni

– a 33 családnak kiosztott tyúkok (10 tyúk/család) két napon belül, a körülményekhez képest a legjobb helyre kerültek – a lábasa

– a napos csibék a szárnyaskereskedelem kisebb konjunktúráját okozták, az állattartás minimális feltételei hiányában intenzív kereskedelmi forgalmi árucikkeké váltak (már amelyik nem pusztult el napokon belül, ól és kerítés nélküli házak udvarain)

– a szárnyasbiznisz egyértelmű nyertesei azok a családok, amelyek felismerve a csillagok pillanatnyi szerencsés együttállását, komplex csomagban adtak túl a csibe-táp csomagon.” (részlet egy Nógrád megyei település jegyzőjének beszámolójából)

Az 1992 óta működő **szociális földprogram** a **vidéki környezetben élő hátrányos helyzetű családok mezőgazdasági termelésbe való bevonására törekszik**. A program elsődleges célja a részt vevő családok megélhetésének segítése aktív részvételükkel, általában önkormányzati közös földterületen megtermelt terményekkel. A szociális földprogramokban közvetett célként jelenik meg a résztvevők munkavállalási esélyeinek növelése és mezőgazdasági ismereteik bővítése. Általában nem cél a piacra termelés, viszont az utóbbi években egyre gyakoribb a megtermelt alapanyagok egy részének felhasználása a helyi közétkeztetésben.

Több településen az éveken keresztül megvalósított szociális földprogram volt a kiindulópontja egy későbbi, különböző támogatási formákat ötvöző, a település „önellátását” célzó összetett programnak. (Németh 2001) Az utóbbi években jó néhány, jellemzően pár száz lelkes település önkormányzata épített fel termelőszövetkezethez hasonló struktúrát, összekötve a közmunkát a szociális földprogrammal és más hazai és uniós forrásból támogatott projekttel. Az ilyen típusú **helyi gazdasági programok működtetésében és fenntartásában kulcsszerepe van a helyi vezetőnek** (polgármester), akinek funkciójából adódó kötelezettségei mellett egy sokszereplős gazdasági társaságot is irányítania kell.

„Az utóbbi évek legjobb programja ez a START közmunkaprogram, sajnos, hogy más lehetőség nincs itt alapból, de hát ezzel kell élnünk, ami gyakorlatilag van. Márciustól december végéig, illetve a kertészeti program átnyúlik jövő év februárjáig.

...mi már nem polgármesterek vagyunk, mi már tsz-elnökök vagyunk. Gondolj bele, amikor több mint 100 emberrel kell foglalkozni, ez már nem normális szerintem.” (polgármester, Tamási kistérség)

Az **önellátó falu** ideája az utóbbi években egyre több támogatási programban megjelenik, részben ilyen kezdeményezésekből született meg a közfoglalkoztatás területén a **Start mintaprogram** is. A különböző támogatások összeillesztésével szövetkezetszerűen felépített programok hosszú távú fenntarthatósága, a befektetés-haszon arányát figyelembe vevő, megkérdőjelezhető valós gazdasági létjogosultsága, illetve az állami támogatásokból eredő alacsony termelői ár (helyi) piactorzító hatása azonban némileg árnyalja az önellátó falvakra kialakított összképet.

A gazdálkodói programok taglalásakor feltétlenül szólni kell a hátrányos helyzetű térségekben élőket tömegesen érintő központi programokról is. A közfoglalkoztatáshoz kapcsolódóan 2011 óta van lehetőség⁴² a már fentebb is említett **közfoglalkoztatási mintaprogramok (Start)** indítására és az ehhez kapcsolódó

⁴² 375/2010. (XII. 31.) Kormányrendelet 7/B. § (1)–(2) bekezdése

beruházási és dologi költségek teljes összegű támogatására. A közfoglalkoztatásért felelős Belügyminisztérium 2011 októberében indította el a kistérségi mintaprogramokat 26 hátrányos helyzetű kistérségben és további öt kiemelt településen. 2012-től a program már kiterjedt a kedvezményezett térségek besorolásáról szóló kormányrendeletben nevesített mind a 94 hátrányos helyzetű és egyedi döntés alapján további három kistérségre. A mintaprogramok fő kedvezményezettjei a települési önkormányzatok és azok társulásai, a program keretében foglalkoztatottak bér- és járulékköltségei 100 százalékban támogatottak. A foglalkoztatás napi időtartama a mintaprogramokban résztvevők esetében napi 8 óra.

Az új típusú közfoglalkoztatási stratégia alapterületeként a mezőgazdaságot határozták meg, a mintaprogramok zöme ezen a területen indult el. A mezőgazdasági programokban részt vevő **közfoglalkoztatottak a munkavégzés mellett kötelező oktatásban is részesülnek.** A közfoglalkoztatást koordináló minisztérium elképzelései szerint: *„A mezőgazdasági tevékenység az első években szociális célú tangazdaságok formájában valósul meg, majd ahol életképessé válnak és maradnak ezek a gazdaságok, ott azok szociális szövetkezetté alakulhatnak át.”*⁴³ A programok célja kezdetben a saját szükségletre termelés, illetve a megtermelt javak közétkeztetésben való felhasználása, a későbbiek során pedig az *„értékesíthető árualapok termelése úgy, hogy minden esetben biztosított legyen a hagyományos konzerválás lehetősége”.* A későbbiek során konkrét célként határozták meg mikrocentrumokhoz igazított, központosított gépállomások kialakítását és a falugazdász-hálózatra alapozott szaktanácsadói és konzultációs háttér felállítását.

A mintaprogramok elindításával párhuzamosan, részben ehhez kapcsolódóan, a korábban már említett **szociális földprogramok** támogatási rendszere is átalakult. Az egyik legfontosabb új elem, hogy a pályázati kiírásban önálló komponensként megjelent a **közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó szociális földprogram,** amelynek célja a nyilvántartott álláskereső, elsősorban a foglalkoztatást helyettesítő támogatásban résztvevők munkavállalásának elősegítése a közfoglalkoztatásban, és az ehhez kapcsolódó eszközbeszerzés.

A mezőgazdasági tevékenységen alapuló közmunkaprogramok eredményeiről és hatásairól egyelőre nagyon kevés információ lelhető fel. Tanulmányunknak nem célja ezen programok részletes elemzése, így csak néhány általános megállapítást teszünk az eddigi tapasztalatok alapján.

Mezőgazdasági programot csak ott lehet elindítani, ahol rendelkezésre áll megfelelő földterület és a gazdálkodáshoz szükséges szakértelem. A kezdemé-

⁴³ www.kormany.hu/hu/belugyminiszterium/kozfoglalkoztatasi-helyettes-allamtitkarsag/hirek/papp-karoly-a-feltetelek-rendelkezesre-allnak

nyezések sikere és fenntarthatósága nagyban múlik a helyi programot koordinálók szakértelmén. A mintaprogramban részt vevő önkormányzatok projektjei közül azok lehetnek sikeresek, ahol a fentiek mellé a település vezetői részéről határozott vállalkozói mentalitás társul. Az elmúlt években bonyolított, a mintaprogramokhoz hasonló mezőgazdasági programok egyik fontos tanulsága, hogy *„...a bevontak köre, a koordináció intenzitása, a termelőknek nyújtott szolgáltatások színvonala erősen személyfüggő: döntően az önkormányzati vezetők hozzáértésén és ambícióján múlik.”*⁴⁴

4.2. Gazdálkodói programelemek a Mélyszegénység programban

A TÁMOP 5.1.3 konstrukció 25 helyi projektjének több mint fele tartalmazott valamilyen gazdálkodási elemet. A gazdálkodás célját és a megvalósítás módszerét figyelembe véve alapvetően a programelemek **három típusáról** beszélhetünk:

- saját konyhakerti gazdálkodás,
- szociális földprogram típusú programok,
- közösségi gazdálkodás.

A gazdálkodási alprogramok hangsúlya a **mélyszegénységben élők önellátásra „nevelésén”** van, amiről már a programelemek elnevezése is árulkodik: „Magunk kenyerén”; „Műveld meg a kertet”; „(Ön)gazdálkodás program”; „Tan (háztáji) gazdaságok működtetése”. A gazdálkodási alprogramok célmeghatározása pedig teljesen egyértelművé teszi, hogy a fő cél a mélyszegénységben élők *önellátó képességének javítása/kialakítása („Tangazdaságok működtetésével célunk az önellátásra való törekvés és képességek növelése”)*. A pályázati anyagokban megjelenik valamilyen formában a *vállalkozó kedv növelése*, néhány esetben az *egészséges életmód* népszerűsítése és az *együttműködések, önszorgató hálózatok kialakulása*. Néhány pályázó távolabbi célként *szociális szövetkezetek* alapítását vizionálja.

A háromfajta gazdálkodási programelemet alapvetően azok célja különbözteti meg egymástól. A **saját konyhakerti gazdálkodás** nevéből is következik, hogy általában a lakóházhoz tartozó földterület megművelését jelenti. A gazdálkodás célja, hogy a programban részt vevő családok elsősorban saját szükségleteikre termeljenek. A gazdálkodáshoz vetőmagcsomagot, szükség esetén kéziszerszámot és vegyszereket, esetleg szakmai segítséget kapnak a résztvevők. Több

⁴⁴ Keller Judit, Bódis Lajos (2008): Települési önkormányzatok. In Nagy Gyula (szerk): *Jóléti ellátások, szakképzés és munkakínálat*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 63–76. o.

településen a más programokban való részvétel feltétele a saját konyhakert megművelése, rendben tartása.

A **szociális földprogram típusú programok** általában a települési önkormányzat koordinációjával zajlanak. Ezek a programok többrétegűek, a tevékenységek általában nem korlátozódnak mezőgazdasági termelésre. A gazdálkodás önkormányzati tulajdonú vagy általa bérelt földterületeken zajlik, a növénytermesztés mellett megjelenik az állattenyésztés és a megtermelt alapanyag feldolgozása is. Az ilyen típusú programokban dolgozók bért kapnak munkájukért, jellemzően a közmunkaprogram keretében. Itt már megjelenik a piacra termelés is, de a foglalkoztatottak bérét a központi támogatásokból és egyéb pályázati forrásokból finanszírozzák.

A harmadik típus a **közösségi gazdálkodás**. A gazdálkodói tevékenység ebben az esetben elsősorban egy közösségi cél eléréséért szerveződik. A résztvevők per se maguk is részesülnek gazdálkodásuk eredményeiből, de a piacra szánt terményeik bevételeit a közösen meghatározott célra használják fel.

4.2.1 Saját konyhakerti gazdálkodás

A projektek megvalósítása során készített interjúkban a helyi szakemberek arról számolnak be, hogy **egyik legsikeresebb projektelemük a konyhakerti gazdálkodás** volt. Ez azonban nem gazdasági értelemben vett sikert jelent, sokkal inkább a tevékenység népszerűségét a programmal elért családok körében. A projektek többségében ez volt a legkézzelfoghatóbb, a hétköznapi életre legközvetlenebbül ható tevékenység, így a családokat legkönnyebben „motiválni” képes programelem is.

„A tangazdaság projektelem az idén kezdődött. Az emberek a saját kertjüket művelik, már most szüretelnek. Azok a családok kaptak vetőmagokat, akik a lekérdezett kérdőívben jelezték, hogy szeretnének mezőgazdasággal foglalkozni. Ez az egyetlen kézzelfogható dolog a projektben, amit kapnak.” (szakmai vezető, Farkaslyuk)

„Élelmiszerszempontról javul a helyzet, mert minden család kapott vetőanyagot és eszközöket, és látszik, hogy jelentős termés lesz. Szakértővel felmérték minden család telkét, hol mit érdemes ültetni, ill. a családokat is kikérdezték, hogy mihez van kedvük, így gyakorlatilag sikerült személyre szabni a programot. Augusztusban lesz egy befőzős, eltevős gyakorlat is. Az anyukák könnyen belátták, hogy ez fontos – a szabolcsi területeken hagyománya is volt, a hajdú-bihari részeken kevésbé.” (programvezető, Bököny)

A Bodroghközi kistérségben zajló program⁴⁵ egyik legfontosabb iránya a mélyszegénységben élők öngazdálkodásának elősegítése. Pályázatukban ennek a tevékenységnek a célját így határozták meg: „az önellátásra való képességek és készségek javulása, a vállalkozó kedv növekedése; az egészséges életmód népszerűsítése a saját, helyi (nem szállított és csomagolt), kevés vegyszert tartalmazó növények termesztésével és az ebből készült egészségesebb ételek előállításával; együttműködések, önszervező hálózatok kialakulása, amelyek szociális szövetkezetek megalapulásának lehet az alapja”.

„Semmi, nem találtuk fel a spanyolviaszt, és ahol hasonló problémák vannak, szerintem ott ugyanezek a programok szükségesek.” (programvezető, Karcsa)

A pályázat helyzetelemzése alapján „a mezőgazdaság tradicionálisan az egyik olyan ágazat, amelyből az itt élők megkísérlik fenntartani magukat (többkevesebb sikerrel), azonban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma a '90-es évek óta tizedére esett vissza. A mezőgazdaság, a szezonális munkavégzés és feketemunka így is fontos szerepet tölt be a térség ágazati struktúrájában, viszont az árutermelő jelleg visszaszorul. Tekintettel arra, hogy az akcióterület az egyik legbelvidekebb és árvízveszélyesebb terület, a gazdálkodási formák közül leginkább az extenzív juh- és szarvasmarhatartásnak, illetve gyümölcsstermelésnek lennének kedvezőbb feltételei.” **A megvalósítók célja a családok önellátásra, illetve kertművelésre, kertjük gondozására ösztönző motiválása, ugyanakkor azt ők is elismerik, hogy ez önmagában nem valódi segítség.**

„A családok egy része (most is gyűjtenek, gombáznak) tudna esetleg ebből egy kicsit keresni. A 76 családból, ha csak ötnek kiegészíti a jövedelmét, az már jó. Csak így látom értelmét, mert mi haszna lesz abból, ha meg tudja különböztetni az egyik növényt a másiktól... Hát itt a tényleges segítség az lenne, ha valamiért kapna pénzt. (...) Nem egy nagy valamit, nem százezer forintot kapnak így, hanem egy kis vetőmagot, vetőkrumplit meg szerszámot, de mégis kaptak valamit...” (programvezető, Karcsa)

A megvalósítók szerint a családok többségének településenként eltérő mértékben van tapasztalata a kertművelésben. Karcsán és Karoson szinte mindenki műveli a földjét, így a bevont családok is. Semjén és Ricse környékén ez a szegényekre, cigányokra nem jellemző. Az öngazdálkodási programban 76 család vesz részt. A programban alkalmazott szociális mentorok feladata a családok motiválása, a kertek művelésének nyomon követése, fényképes dokumentálása, ellenőrzése. A részt vevő családok gazdálkodással kapcsolatos képzetekben

⁴⁵ „Komplex beavatkozás a Bodroghközi kistérségben mélyszegénységben élők helyzetének javítása a társadalmi integrációja érdekében” (TÁMOP-5.1.3-09/2-2010-0041)

részesültek, és szerszámokat, vetőmagcsomagot⁴⁶, vetőkrumplit kaptak. A **képzési elem** négy komponensre épült: (1) növénytermesztési alapismeretek; (2) tartósítással, feldolgozással és tárolással kapcsolatos ismeretek; (3) fűszer- és gyógynövénytermesztés, feldolgozás; (4) vállalkozási alapismeretek (piacozásról, őstermelővé válásról). A képzési napokat jellemzően szombatra szervezték, mivel hétköznap a bevont családok többsége közmunkásként dolgozik. A részvétel kötelező, *„de nem tudod szankcionálni, azt sem mondhatod, hogy akkor nem kapsz krumplit. Motiválás a vetőmag, de ténylegesen személyesen mennek ki {a mentorok}, viszik a meghívót, családlátogatásokon mondják, hogy menjenek”*.

A programelem része **helyi piac szervezése**, összesen négy alkalommal (négy különböző településen). A projekt célja szerint a családok a kertjükben megtermelt, fel nem használt zöldségeket tudják ezeken a piacokon értékesíteni. A megvalósítók szerint viszont *„az önellátás legyen itt a fő szempont, a piac nem feltétlenül reális”*. A **Start munkaprogramot és a Mélyszegénység programot összekapcsolják**. A projektbe bevont családokat a közfoglalkoztatás során előnyben részesítik (róluk már lehet tudni, hogy együttműködőek); a 76 családból, akik a projektben részt vesznek, legalább ötvenben van közfoglalkoztatott. Karcsán a Start programban kb. 80 fő dolgozik,⁴⁷ a Mélyszegénység programban részt vevő családok mindegyikében van „közmunkás”. A megvalósítók szerint így tud összeérni a Mélyszegénység program elméleti képzése és a közfoglalkoztatásban végzett „gyakorlat”. Ezeket a tudásokat, ismereteket pedig a saját kertjükben is tudják hasznosítani a bevont családok. A gyakorlatban **a közfoglalkoztatás a Mélyszegénység programban részt vevő családok motiválásának, aktivizálásának hatékony eszköze**. Megfordítva: **a program a közfoglalkoztatásba kerülés egyik szűrője**.

„Azokon a településeken, itt is várták, mondjuk Karcsa, Karos, ahol szinte mindenki műveli a kertet. De a durvább részeken, Semjén, Ricse, ott folyamatosan várták, hogy kapjanak már valamit. A vetőmagokról ők többet is kérdeztek, látszik, hogy nem nagyon van művelve kert, jöttek oda hozzánk, hogy akkor ezt, hogy kell. Meg kéne erősíteni őket abban, hogy ezt így kell, úgy kell. Ez a semjéni, ricsei, lácai történet a picit nehezebb. Mert ott tényleg az

⁴⁶ A vetőmagok kiosztására először 2013. április végén került sor, képzési elemmel („ismeretbővítéssel) egybekötve. A csomagban 15-féle vetőmag van. Ezek és a vetőkrumpli is 150 négyzetméteres kertre van kalkulálva, ami egy 4-5 fős család zöldségigényét biztosítani tudja. (Ezt kapják jövőre is.)

⁴⁷ Karcsán a Start programnak három eleme van: a mezőgazdasági rész, amelynek keretében most kerül sor fóliasátrak felállítására; a mezőgazdasági utak rendbetétele; és egy 20 fős varroda, amelynek elindítása valamennyit csúszik. Az egy másik kérdés, hogy a brigádvezető szerint legalább még 70 főnek biztosan tudna munkát adni, ha lenne rá keret. Ráadásul a segélyezettek dolgoznának is, ha lenne rá lehetőség.

van, hogy hogy kell ezt elültetni. Ez nem annyira egyszerű... ezeken a még rosszabb helyzetű településeken tényleg nagyon várják.” (programvezető, Karcsa)

„... össze van kapcsolva programokkal {Start programmal}. Ha mindkettőben benne van, azt mondja, hogy talán el is megyek. De ha semmi nincs, akkor a kutyát nem érdekli. Amikor még nem kezdődött a Start program, olyan programra eljöttek, amik a gyerekeknek szóltak, tehát mondjuk játszóházba vagy baba-mama klubba, mindennek örülnek, ami a gyerekeknek van. Viszont másra nem tudod behozni, egyre vagy kettőre be tudod, de amikor beültetted... és hogy neki ténylegesen ebből mi a haszna... attól még nem lesz kenyérré pénz...” (programvezető, Karcsa)

Azt helyben is tudják, hogy **önmagában ez a programelem nem képes javítani a szegény családok jövedelmi helyzetén**, életkörülményeiket nem teszi jobbá. (Az viszont tény, hogy összekapcsolva a közfoglalkoztatással, a bevontak „bére” legalább a foglalkoztatást helyettesítő támogatás 22 800 forintos összegénél lesz magasabb.) Tisztában vannak a kezdeményezés számos korlátjával is. Mégis fontosnak – az egész projekt központi elemének – tartják az öngazdálkodást, mert **a helyben kitűzött célokat** (motiváció, Start programmal összekötés, jutalmazás stb.) **jól szolgálja**. Sikerélményt jelent a megvalósítóknak, ha a kertek rendben vannak, illetve a korábban ezzel nem foglalkozók is „rászoknak” a porta, a kert gondozására. Eredmény, hogy a kötelező képzéseken a családok nagy arányban jelennek meg (szankció nincs, motivációs eszköz a vetőmag, a közfoglalkoztatásban való részvétel).

„Hogy művelje ténylegesen a kertjét, az a mentorok feladata. Rengeteg kérdőjel van, amit mi sem tudunk megválaszolni, hogy például: te, meg kéne szántani ezt a kertet. Miből? Most jelenleg ugye az van, hogy ásózd fel. Aki nek nincs víz a portán, az közkútról fog locsolni? Ez nekünk is kérdőjel. Ezt folyamatosan követni kell, hogy ez hogy van. Tehát valaki megkapta a vetőmagot meg a szerszámokat, de honnan fog locsolni, a környezetében élőkre az milyen hatással lesz, hogy a közkútról locsol folyamatosan... ezek olyan problémák, amikkel a gyakorlatban szembesülünk.” (programvezető, Karcsa)

„Azért jó az öngazdálkodási program, mert összefügg mindennel. A Start munkában mindenhol a mezőgazdasági program van. Nekünk nagy sikerélmény, hogy vannak olyan családjaink, hogy nem csak az, hogy nem művelte a kertet, hanem nyakig ért a gaz, és megcsinálta. (...) Tehát azt mondom, hogy nekünk ez, ami kiemelten jól működik, és rászoktatja az embereket arra... megmutattad neki, hogy kell felásózni a kertet, mielőtt felvették közmunkába.” (programvezető, Karcsa)

A **fenntarthatóság** az egész projekt esetében bizonytalan, ugyanakkor helyben vannak elgondolások (ahogy ezt korábbi és jelenlegi tapasztalatok mutatják) uniós pályázatokról és közfoglalkoztatásról. Abban gondolkodnak, hogy a szociális alapszolgáltató és a Start program egyes résztevékenységeket esetleg tovább tud vinni (persze egészen más módon, más formákban.). Sőt arról is szó esett, hogy a családok egy részét valamilyen módon „tovább vinnék”, de gyakorlati elképzelések még nincsenek. (Ennek egyik, a vizsgált mezőgazdasági program-elemhez közvetlenül nem kapcsolódó iránya lehet a Bodrogi közti kistérségben működő Gyerekesély program.)

„Én azt is szeretném, hogy ha bővíteni lehetne, én ezeket a családokat vinném tovább. Azt mondom, a 70-ből van legalább egy 50-60 család, akit ha 10 évig viszel, akkor 10 évig viszel.” (programvezető, Karcsa)

„Teljesen önerőből ebből a programból semmit nem lehet továbbvinni. Úgy tudsz továbbvinni, hogy van olyan pár dolog, amit a családsegítő tud belőle... de ha csak a projekt van, és van mellette egy üres környezet, akkor ebből semmit. De optimista vagyok olyan szempontból, hogy szociális szolgáltató csak lesz, önkormányzat és Start munka csak lesz, de ezen túl semmi. Sajnos ebben meg pesszimista vagyok, ez a tapasztalat. Mikor elzárják a pénzt, semmi nem lesz. És hiába mondom azt, hogy a szemléletet... a kezét el fogom engedni 2014. augusztus 31-én, és senki más nem fogja megfogni.” (programvezető, Karcsa)

„Az öngazdálkodás megjelenhet úgy a rendszerben, hogy itt van a Start munka, és az legyen egy olyan nagyságrendben, hogy legyen egy része, amit a községnek termelek, meg legyen egy olyan része, de ez elkülönüljön, hogy ne az legyen, hogy azt lopják el... amit megcsinál még munkaidő után.” (programvezető, Karcsa)

A **Tamási kistérségben** működő programba⁴⁸ bevont településeknek vannak háztáji gazdálkodási hagyományaik. A falvakban a legtöbb család a házhoz tartozó gazdaság mellett még egy második, szőlőhegyi kertet is fenntartott, emellett az utcák, közterületek is egyfajta közös gyümölcsösként funkcionáltak. A rendszerváltás óta felnőtt fiatal generációk e hagyományos gazdálkodó életformától elfordultak, a háztáji termeléshez kapcsolódó tudások nem öröklődtek át. Bár az ipari munkahelyek számának fokozatos leépülésével egyre több fiatal vált munkanélkülivé, a mezőgazdaság mégsem tudott vonzó lehetőségeket kínálni. Emellett természetesen a mélyszegénységben élő családoknak azt a körét is megtaláljuk, akik soha nem folytattak számottevő földművelést, gazdálkodást. Az elmúlt években néhány település vezetősége mégis a gazdálkodásban rejlő lehetőségek felé fordult. Remélve, hogy ezzel egyrészt némi jövedelmet biztosít-

⁴⁸ „Közösséget a jövőért” (TÁMOP-5.1.3-09/2-2010-0017)

hat a nélkülöző családok számára, másrészt az önkormányzat költségvetését is kíméli a saját felhasználásra megtermelt javakkal. A mezőgazdasági célú közfoglalkoztatás elterjedtté és támogatottá válása mindezekre a folyamatokra ráerősített. Az akcióterület élenjáró települései Nagyszokoly és Fürged, ahol részben a nem használt belterületi kertek szívességi használatba vételével, részben a Nemzeti Földalaptól igényelt külterületi földek művelésbe vonásával jelentős mezőgazdasági termelést végeznek közfoglalkoztatás keretében. Kisebb léptékű, de hasonló programokkal az akcióterület legtöbb településén találkozhatunk. A közétkeztetésben felhasználható alapanyagok megtermelése mellett számos program célként tűzi ki a bevont munkanélküliek képzését, a gazdálkodási hagyományok felélesztését, és különböző eszközökkel motiválja a rászoruló családokat saját kertjük művelésére. A „Közösséget a jövőért” program ezt az igényt szolgálja ki a bevont szegény családok számára szervezett képzéssel.

A képzéshez önkormányzati területeken tankerteket alakítottak ki, a gyakorlati oktatásra helyben élő gazdákat kértek fel. A gazdálkodásba bevont családok otthoni termesztésre is kaptak egy-egy vetőmagcsomagot kb. 5000 forint értékben, amely tartalmazott burgonyát, vörös- és fokhagymát, cukorborsót, tököt, paprika- és paradicsompalántát. A termesztéshez eredetileg kölcsön kapott eszközök (ásó, kapa, gereblye) a program végén a résztvevők tulajdonába kerültek. Az elméleti és gyakorlati képzések mellett a résztvevők tanulmányutakon is részt vettek.

„Azért ha ezek nem lennének, akkor nagyon nagy gondban lennének. Tehát most bírálhatják ezt...(…) el kell jutni arra a pontra, hogy önálló legyél. Most lehet, hogy nem tudsz 55 embert foglalkoztatni, de akkor mittodomén... ha az állami föld 5 évig lesz önkormányzati használatban, 5 éves szerződést írunk, én szerettem volna bemenni a szociális földprogramba és hosszú távon csinálni, mert azért 54 hektár, azért tudott volna embereket foglalkoztatni (...) Én hiszek benne, hogy tud ez önállóan működni, csak maximum nem ennyi emberrel. Na most viszont ha itt megtanulnak kertet művelni, meg állatot tartani, akkor azt mondom, hogy nyugodtan hazaengedhetem őket. Mert én majd megveszem őtőle a cukorborsóját meg az uborkáját, mert én majd földolgozom és eladom. Vagy majd földvásárlom én tőle, mert ugye tervben van itt a szövetkezet is – tehát vagy a nonprofit kft. vagy egy szövetkezet, én inkább a szövetkezet felé hajlok. Abba már az állattartás is mehetne, ha meglesz a feldolgozóüzem, ha meglesz a vágópont. Vagy ha valaki nagyban csinálja, eltanulja, akkor akár önállóan meg tudja. Én azt mondom, hogy elsődlegesen, amit profitálunk, a minták. Hogy jó mintákat adsz, hogy ezzel lehet, érdemes foglalkozni. Ez nem egy nagy ördögösség ám ezt megcsinálni, csak nem is tudják elképzelni ezek az emberek.” (polgármester, Tamási kistérség)

„Nézd, most akik már hosszú távon dolgoznak a programban, terveznek házvételket. Ilyenről nem is álmodhattak. Hogy most már eljut oda, hogy van egy kis disznója, van egy kis baromfija, van egy kis kertje, nem kell annyi pénzt elvinni a boltba, tudja talán részletre fizetni, hogyha valamelyik bankon keresztül megvesz egy házat. Persze alacsony áron, mert van 500 ezer forintért is ház (...), meg van másfél millióért, de azt mondhatom, hogy majdnem összkomfortos. (...) Ez mind ezeknek a programoknak köszönhető. (...) Aki példát lát otthon, annak nem probléma a munka. (...) Egyre kevesebb ember van elmaradva villany-, vízfizetéssel.” (polgármester, Tamási kistérség)

4.2.2. Szociális földprogram típusú programok

Az elmúlt két évben induló Start munkaprogramok kedvezményezett települései nagy átfedést mutatnak a TÁMOP 5.1.3-as program akcióterületeit alkotó településekkel. Néhány önkormányzat esetében tudatos építkezést, a rendelkezésre álló és megszerezhető források összehangolását, a különböző programok egymásra építését figyelhetjük meg.

Nincs gazdálkodási programeleme a **Sarkadi kistérségben**⁴⁹ megvalósuló projektnak, az akcióterületen lévő Geszt önkormányzata viszont folyamatosan próbálja összehangolni párhuzamosan futó közösségi, képzési és gazdálkodási programjait. A 800 lelkes település polgármestere így számol be a helyben futó programokról:

„És akkor most második éve pedig nagyon nagy prioritást élvez az úgynevezett Start munkaprogram, amiből több kis üzemet tudtunk létrehozni és a 200 munkanélkülinek most több mint a fele tud dolgozni. Aki FHT-t kap, az 200 fő, és ebből most 116-an dolgoznak. Most még 47 olyan emberünk van, aki ebben az évben egyáltalán nem tudott dolgozni.”

A településen a Start munkaprogram keretében mezőgazdasági tevékenységet folytatnak, asztalosműhely, varroda, drótfonó műhely létesült, építőbrigád kezdte meg működését. A közmunkások által megtermelt zöldséget a falu saját konyháján használják fel, a szántóföldi terményeket részben értékesítik, részben pedig saját sertéseikkel és tojtyúkaikkal etetik fel. Tésztakészítő kisüzemük hamarosan elindul.

„Önellátás a terv, tehát mi ugye naponta 200-220 adag ételt főzünk a konyhán, ebben idősök és ovisok, iskolások is benne vannak, és akkor igazából megtermelni mindazt, amit fölhasználunk. Ez tavaly a zöldségtermesztésnél igen jól bevált, látványosan csökkent az ilyen jellegű kiadásunk, és

⁴⁹ „Kiút a mélyszegénységből” – Integrációs, felzárkóztató program a Sarkadi kistérségben (TÁMOP-5.1.3-09/2-2010-0028)

plusz még emberek hónapokon keresztül tudtak dolgozni. Ezekhez képzés is tartozik, tehát az állattenyésztéshez, növénytermesztéshez plusz képzés is tartozik. Ez része a programnak, de az embereknek is jó, legalábbis mi azt gondoljuk, hogy ha már fiatalon nem ült az iskolapadban, azért kap olyan dolgokat, ami neki jó. Igazából az önfenntartás felé megy a dolog...”

A települési önkormányzat szerteágazó közmunkaprogramjában a helyben élő családok jelentős része érintett. A TÁMOP 5.1.3-as programban nincs gazdálkodói elem, de a közösségi programok és szociális szolgáltatások szorosan összefonódnak a közmunkaprogramokkal. A Gyerekesély program keretében nemrégiben elindított Biztos Kezdet Gyerekházak szolgáltatásaival pedig egy, a hátrányos helyzetű családok támogatását szolgáló komplex rendszer alakult ki a településen.

Hasonlóan komplex szemléletmóddal és gyakorlattal találkozunk a **Bácsalmási kistérségben** is. A projektet⁵⁰ megvalósító konzorciumot vezető Katymár önkormányzata a jogszabályban rögzített szociális támogatások és szolgáltatások, illetve a közfoglalkoztatás mellett számos – elsősorban uniós finanszírozású – projekttel próbál enyhíteni a szegénységben élők helyzetén. Egyediségét az adja, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat célzó különböző eszközök, beavatkozások egymást kiegészítve, egymásra épülve működnek közel 8 éve megszakítások nélkül. A kezdeteket még 2005-ben két hazai költségvetési (minisztériumi) forrásból finanszírozott program jelentette: az akkor az ország hat településén modellprogramként indított Biztos Kezdet Gyerekház és a – hozzá kapcsolt – Szociális Földprogram. Mindkettő a mai napig működik, amelyek mellett még számos forrást sikerült bevonni a helyi nehézségek kezelésére.

A **Szociális Földprogramban** – többek között – a Biztos Kezdet Gyerekházba járó szülők vesznek részt. A kedvezményezettek köre nem egészen ugyanaz, de az átfedés jelentős. Ez abból is következik, hogy első lépésként a gyerekház szolgáltatásaival tudták elérni a legrosszabb helyzetű családokat, majd az így kialakult bizalmi viszonyra építve vonták be őket a szociális földprogramba is. A földprogram keretében a családok vetőmagot és kisállatot kapnak, felhasználásukat folyamatosan segítik, ellenőrzik. Kezdetben 16-17 család vett részt a földprogramban, jelenleg elsősorban a nagycsaládosok élnek ezzel a lehetőséggel.

A **közfoglalkoztatás** nyújtotta lehetőségeket Katymár 2006 óta tervezetten igyekszik kihasználni, amennyire lehet, valóban az „értékteremtő munkát” állítva a középpontba. Az irányok megalapozását a szociális földprogram adta, de ma már kőműves-, festő-, asztalos- és lakatosbrigád is működik a településen, akik szakmájukat gyakorolva dolgoznak az önkormányzatnak, a községnek.

⁵⁰ „Közös erővel a Bácsalmási kistérségben mélyszegénységben élő emberek integrációjáért” (TÁMOP-5.1.3.-09/2-2010-0045) – „Műveld meg a kertet!” programelem Katymáron

A **Start munkaprogramban** 2013-ban – mintegy 120 millió forintból – közel 100 fő dolgozik.

*„A sokrétű, különböző tevékenységeket összehangolva, egységes egészzé ko-
vácsolva, egymást hatásait erősítve valósítjuk meg. A legjelentősebb célunk a
programban bevont személyek humánerőforrás-fejlesztése, betanított- és
szakképzések, gyakorlati ismeretek átadása és munkatapasztalat-szerzés ko-
ordinálása, a bevont személyek munkaerő-piaci helyzetének javítása, a tár-
sadalmi hasznosság, az önbecsülés érdekében. További célunk, hogy a gya-
korlatorientált képzésekhez kialakuljanak a gyakorlati képzési helyek, a
megvásárolt eszközök hosszú távú lehetőséget biztosítanak a programok
lebonyolítására.”⁵¹*

Az előbbieken felvázolt rendszer kiegészül az **európai uniós projektekkel**, illetve forrásokkal, amelyeket már évek óta tervezetten, egymáshoz kapcsolva, egymásra építve igyekeznek behozni a településre. Ezek mindegyike – elsősor-
ban – a község hátrányos helyzetű csoportjait, családait próbálja segíteni kü-
lönböző eszközökkel. A cél alapvetően – az egymással összefüggő – képzések és
foglalkoztatás szervezése, illetve közvetve a családok többletjövedelemhez jut-
tatása, kiadásaik csökkentése.

*„A családok részére én a komplexitást emelném ki, tehát hogy a gyerekektől
kezdve az egész családon keresztül mindenféle problémával foglalkozik.
Komplex módon próbálja segíteni a családokat...” (szakmai vezető, Katymár)*

A **TÁMOP 5.1.3-as projekt központi iránya a „gazdaprogram”, amelynek célja a szegény családok öfenntartási képességének kialakítása, a háztartás kiadá-
sainak csökkentése**, valamint a tartós munkanélküliség következményeinek
enyhítése, a **családok motiválása**. A programelem **előzménye a szociális föld-
program**, illetve az, hogy Katymáron (és a környéken) a családok többsége min-
dig is mezőgazdaságból élt, saját kertjét művelte. Ez nem igaz azonban a min-
tegy 10-12 éve beköltözött szegény, roma családokra, akik a szociális földprog-
ram elsődleges célcsoportját alkották. A település fejlesztésének legfontosabb
elemei a **mezőgazdasági termelés, feldolgozás és az öngazdálkodás**. Ennek
megfelelően tervezik és kapcsolják össze a hátrányos helyzetű családokat célzó
programokat. A közfoglalkoztatás, a szociális földprogram, a pályázati forrá-
sokból finanszírozott gazdálkodási programok és a képzések összekapcsolá-
sával fenntartható rendszert, önkormányzati vállalkozást próbálnak létre-
hozni; ennek a stratégiának a része a TÁMOP 5.1.3 gazdaprogramja is. A
szociális földprogram sikeres működése a környező települések érdeklődését is
felkeltette. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a Mélyszegénység programban domináns
elem az öngazdálkodás.

⁵¹ Forrás: www.toosz.hu/digitalcity/servlet/PublishedFileServlet/AAABWGCQ/katymar.doc

„A gazdaprogram elem a mélyszegénység projekten belül, az gyakorlatilag a szociális földprogram tapasztalataira épült, tehát ott költségvetéstől kezdve mindent küldözgettem, és próbáltuk megosztani az információt, hogy minél több településen ezt meg tudják valósítani.” (szakmai vezető, Katymár)

A programelem helyi tervezését segítették a **szociális földprogram tapasztalatai**, amelyek alapján megfelelő költségvetéssel, tevékenységekkel, technikákkal, eszközökkel tudtak kalkulálni. A teljes projektbe 76, a gazdaprogramba **70 családot vontak be** a helyi mentorok segítségével. A lehetőséget nem hirdették meg, mert az volt a céljuk, hogy – a mentorok javaslatára – a legrászorulóbb családok kerüljenek be. A bevonással nem volt gondjuk, a megkeresett családok éltek a lehetőséggel. A programelem keretében a családok vetőmagot, (a Start munkaprogramban termesztett) palántát és kerti szerszámokat kaptak; a szakmai vezető szerint ez jelentette a legnagyobb motivációt. A mentorok folyamatosan kísérik őket, havonta kétszer mennek el a családokhoz, előrehadásukat dokumentálják (külön mappában és fényképekkel). Vannak **„gazdatalálkozók”**, amelyeken a kertműveléssel kapcsolatos ismereteket osztják meg a családokkal, illetve mentori segédanyagot is készítettek. A nagyobb településeken (ahol a bevont családok száma is magasabb) **„vezetőgazdákat”** jelöltek ki, akik tapasztalataikkal és javaslataikkal segíteni tudják a többieket. A gazdaprogramban részt vevő családok a közösségi beszélgetéseket is látogatják, ezeken gyakori téma a kertművelés, a kerttel kapcsolatos eredmények megvitatása. Az első **„gazdatalálkozon”** a fotódokumentációból kiállítást szerveztek, illetve **„kertszépességverseny”** keretében településenként díjazták a családokat. Ezzel egyrészt fenntartják a bevontak motivációját, másrészt a **„külvilág”** számára is megmutatják, nem hiába működik a program. A **Start munkaprogramot, a szociális földprogramot és a TÁMOP 5.1.3 gazdaprogramját Katymáron összeillesztik**. Megfordítva: egy átfogó rendszer elemeinek kiépítéséhez és fejlesztéséhez keresnek eszközöket és forrásokat. A hátrányos helyzetű célcsoportokat egyfelől a kertműveléshez kapcsolt természetbeni támogatásokkal, képzésekkel, másfelől szolgáltatásokkal, programokkal érik el.

„Nekem egyértelmű, hogy az mellett voltam, hogy a legnyomorúságosabbat próbáljuk megszólítani, mert ő él igazán mélyszegénységben. Minden településen ezt biztos, hogy nem sikerült megvalósítani, mert azért vannak információink a családokról. (...) De ahol nagyobb a rálátásunk, és nagyobb hatással tudunk lenni (...) úgy gondolom, hogy érvényesült, hogy a legszerencsétlenebbeket szólítsuk meg. Még olyan áron is, hogy ha esetleg lemorzsolódik is.” (szakmai vezető, Katymár)

A programelemet – éppen a helyi előzmények, tapasztalatok és kapcsolódások miatt – **a megvalósítók sikeresnek ítélik**. Az világos számukra is, hogy önmagá-

ban ez a tevékenység nem tudja megoldani a mélyszegénységben élők helyzetének javítását, ugyanakkor a település számos céljának megvalósításában segít. Az egyik legfőbb ezek közül a mezőgazdasági termelésnek és öngazdálkodásnak (mint központi iránynak) a folyamatos megerősítése, fejlesztése. A másik pedig a családok szemléletformálása és motiválása annak érdekében, hogy próbáljanak meg tenni saját élethelyzetük javítása érdekében. A gazdaprogram a szakmai vezető szerint hosszú folyamat, nem lehet egy-két év alatt megvalósítani, de a gondolkodás, a személet alakítása szempontjából nagyon fontos. Ezzel tudnak elindítani „valamit” a családok körében, ösztönözve őket arra, hogy saját forrásait használják ki (merthogy más lehetőség nincs). A **fenntarthatóság** sok szempontból biztosítottnak tűnik, még ha a projekt finanszírozása nélkül nyilván nem mindenre jut majd pénz (vetőmag, palánta stb.). Ebben a tekintetben nagy a különbség az akcióterület települései között. Katymáron a többpillérű rendszer (a közfoglalkoztatás, a szociális földprogram, a gazdálkodási programok és a képzések összekapcsolása, az önkormányzati szociális bolt és a piaci szereplők bekapcsolása) éppen a fenntarthatóság megteremtését szolgálja. Ugyanakkor amíg az elképzelt struktúra valóban saját lábra képes állni, szükség van a központi és uniós támogatásokra (amelyek viszont nem segítik a kiszámíthatóságot, a fenntarthatóság tervezését).

„Azt a fajta gondolkodást próbáltam még a családoknál elültetni, és erre a gazdatalálkozók nagyon jók, mert ott mindig van egy-egy beszélgetés... hogy egyfajta terményre álljanak rá, hogy hosszú távon próbáljanak meg gondolkodni. Madarason és Katymáron látom ennek az eredményét.” (szakmai vezető, Katymár)

„Kiszámíthatóság, állandóság, hogy tudjuk ezeket a programokat vinni, meg tervezni tudjunk, hogy tervezhető legyen. Hogy ne arról szóljon már az élet, hogy december 22-én nem tudom, hogy mi lesz január 2-án. Hogy olyan rendszer lenne, ami nem ilyen emberfüggő, pályázatfüggő, döntéshozófüggő, hogy valami állandóság, egy kicsi, lenne a rendszerben. (...) amit beadtunk TÁMOP-os programot, gyakorlatilag mindet megnyertük. Nem volt elutasított TÁMOP-os pályázatunk. Most meg már azt látom, hogy a nagyok rájöttek, hogy a TÁMOP-os pénzzel lehet manipulálni. És ezt rossz iránynak látom. És Katymár meg a többiek nem fognak forráshoz jutni, mert a nagyok rászállnak... Hívogatnak ezek a pályázatírók, és olyanokat mondanak, hogy az ember esze megáll. Ettől félek, hogy elzárják ezeket a csapokat is, nem fognak hozzájutni. És nem azért nem jutunk hozzá, mert felkészületlenek vagyunk, vagy nem tudnánk ilyet megcsinálni... Úgy kéne az egész rendszert működtetni, hogy biztos pontok legyenek, mert így nagyon nem tervezhető. Tényleg nem tudom, mi lesz most január 1-jén.” (polgármester, Katymár)

4.2.3 Közösségi gazdálkodás

Leginkább a közösségfejlesztés alapú programokban jelenik meg egy másfajta gazdálkodási forma, a **közösségi gazdálkodás**. Néhány településen a program keretében létrehozott settlement házak fenntartása érdekében kezdtek a helyben élők valamilyen közös gazdasági tevékenységbe. A méhészkedés, kecsketerelés, fóliasátras növénytermesztés a settlement házakhoz tartozó közösségi kertben zajlik. A gazdálkodás célja ebben az esetben, hogy a résztvevők a saját fogyasztásuk mellett piacra is termeljenek, hogy bevételhez juttassák, és ezáltal működtetni tudják saját settlement házukat. A Dialóg Egyesület abaúji programjában⁵² több településen indult el közösségi gazdálkodás. Az egyelőre kérdéses, hogy ez a tevékenység át tud-e fordulni olyan profittermelő tevékenységgé, amiből egy settlement házat fenn lehet tartani, ezért más fenntartási lehetőségeket is keresnek.

Nem illeszkedik szorosan egyik eddigi kategóriához sem az általános iskolai tanulók számára szervezett iskolai gazdálkodási program. A **Tabi kistérségben**⁵³ megvalósuló program egyik fő irányát a mélyszegénységben élő lakosság, a települési közösségek, és ezen belül is elsősorban a fiatalok számára szervezett különféle fejlesztő, képessé tevő, helyi kötődésüket erősítő, a térségben működő iskolákhoz is szorosan kapcsolódó tevékenységek adják. Alapvetően ezeket egészítik ki a közösségi akciók és a helyi gazdaság fejlődését segítő programok.

„REÁL” iskolai gazdálkodási programelem

A program térségében a népességfogyás és az elöregedés mellett a foglalkoztatási helyzet javulásának legfőbb gátja az alacsony iskolázottság. Az elsődleges munkaerőpiac és így a munkában szerezhető tapasztalatok köre az elmúlt években soha nem látott mértékben beszűkült, ezért nem meglepő, hogy a vállalkozói aktivitás is nagyon alacsony (a településeken lévő vegyesboltokat például egy, nem a térségben élő vállalkozó működteti, igen alacsony színvonalon). Mind a fejlesztő szakemberek, mind az érintett települések iskoláiban dolgozó pedagógusok egyetértettek abban, hogy szükség volna a vállalkozói szemlélet erősítésére már általános iskolás korban. A főpályázó szervezet a Nyugat-Európában elterjedt „REAL” elnevezésű program által inspirálva tervezte meg a Tabi kistérség iskoláiban alkalmazható gazdálkodási programot.

A REAL gazdálkodási program foglalkozásait a térség három iskolájában tartották meg. A módszer lényege, hogy hetedikes, nyolcadikos gyerekek különböző nyersanyagokból, alapanyagokból egy **előkészítő elméleti óra után gyakorlati órák** keretében valamilyen feldolgozott, piacképes terméket állítanak elő. Ezu-

⁵² „Tegyünk együtt a szegénység ellen!” program

⁵³ „Felfelé a lejtőn” – összefogás a mélyszegénységben élők integrációjáért a Tabi kistérségben (TÁMOP-5.1.3-09/2-2010-0003)

tán egy feldolgozó iskolai órán kiszámítják a költségeket, a lehetséges hasznot, végül az iskolában és a helyi piacon értékesítik is az előállított árucikkeket. A bevételek az osztálypénzt gyarapítják. A TÁMOP 5.1.3-as program lehetővé tette az alapanyagok, illetve szükség esetén az eszközök beszerzését (10-20 ezer Ft/alkalom). Külső támogatás hiányában a befolyó bevétel is alkalmas lehet arra, hogy a következő tevékenységhez szükséges anyagokat megvásárolják. A programban részt vevő iskolákban a tanulók többek között lekvárokat, gyümölcs- és zöldségaszalványokat, savanyúságot, gyertyát, szappant, kolbászt készítettek.

Az iskolai gazdálkodási programot mind a program munkatársai, mind a programban részt vevő iskolák pedagógusai nagyon sikeresnek ítélik. Az elméleti óra során a gyerekek megtanulják megtervezni a „gyártási” folyamatot. Tudatosítják azt, hogy milyen alapanyagokra, eszközökre és egyéb erőforrásokra (áram, gáz stb.) van szükség az adott termék előállításához, valamint kiszámolják a felhasználandó mennyiségeket. Az árucikkek előállítása során megismerik a megfelelő recepteket, elsajátítják az egyéb technológiai ismereteket és megtanulják kezelni a szükséges eszközöket. Folyamatosan mérik a felhasznált anyagok mennyiségét, naplót vezetnek. Az előállított terméket csomagolják, ehhez címkét terveznek, nyomtatnak, és tapasztalatokat szereznek az árusítással kapcsolatban is. Végül a gyerekek matematikaórán értékelik saját üzleti tevékenységüket: teljes körű költségszámítást végeznek, amelynek során az alapanyagok mellett a ráfordított időt és energiát is számításba veszik, illetve egyfajta üzleti számítást végeznek a megtérülésről, a bevételekről.

4.3. Tanulságok, dilemmák

*„A szegénységen {mennyit segít}, azt nem tudom megítélni, mert ugye ha jó-
vedelmet nem is {generál}, de hogy mennyi kiadást tud megtakarítani azzal,
hogy otthon dolgozik, azt nem látom. De azt nem gondolom, hogy jelentős
lenne. Hanem szerintem az jelentős, amit itt látok ezeken az embereken,
hogy egyrészt megbeszélnek már egymással a dolgaikat, közösségben vannak,
a közösségben tudnak neki segíteni bármiben...” (polgármester, Katymár)*

Tanulmányunknak ebben a fejezetében számba vettük azokat a programeleme-
ket, amelyek a mélyszegénységben élő családok bevonását célozták különböző
gazdálkodási tevékenységekbe. **A TÁMOP 5.1.3-as program közvetett céljai
közt nem szerepelt sem a foglalkoztatás, sem a jövedelemgenerálás. A
helyi projektekben mégis megjelentek a gazdálkodói elemek, de ezek minden
esetben részei voltak egy komplexnek tekinthető, közösségi és szociális ele-
meket is magában foglaló rendszernek.** Ebből kifolyólag a gazdálkodási prog-
ramokat nem önmagukban és elsősorban nem gazdasági szempontból vizsgál-
tuk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy ezek a programok hogyan épülnek be egy-egy

településen a különböző szociális ellátásokba, hogyan kapcsolódnak közösségi programokhoz, végső soron pedig milyen szerepet töltenek be a mélyszegénységben élő családok integrációjában.

A vizsgált gazdálkodói programok mindegyikében erőteljesen megjelenik célként a résztvevők önellátásra „nevelése”. Legtöbb esetben a *saját konyhakerti gazdálkodással*, a lakóházakhoz tartozó földterületek megművelését célzó programokkal találkozhattunk. Ezek keretében a mélyszegénységben élő családok a gazdálkodáshoz szükséges vetőmagcsomagot, szükség esetén kéziszerszámot és vegyszereket, esetleg szakmai segítséget kaphattak. A családok részvétele (a vetőmagokhoz való hozzájutás) minden esetben feltételekhez, jellemzően gazdálkodáshoz nem kapcsolódó képzésben, közösségi programokban való részvételhez volt kötve. A *szociális földprogram típusú programok* többrétegűek, a tevékenységek általában nem korlátozódnak mezőgazdasági termelésre. Az ilyen típusú programokban dolgozók bért kapnak munkájukért, jellemzően a közmunkaprogram keretében. Az önkormányzati koordinációval működő gazdálkodói programok gerincét a pályázati forrásokhoz képest valamivel kiszámíthatóbb finanszírozású közmunkaprogramok adják, de több településen is a különböző pályázati források tudatos egymásra építését tapasztaltuk. A munkaerőpiaci helyzetüket tekintve (is) kilátástalan helyzetben lévő településeken a közmunka jelenti az egyetlen foglalkoztatási lehetőséget. A programban részt vevő önkormányzatok közül mi azokat emeltük ki, amelyek az átlagosnál aktívabbak ezen a területen, saját településükön már-már kisebb termelőszövetkezetet működtetnek.

Harmadik típusként kezeltük a csak kevés programban megjelenő *közösségi gazdálkodást*. A gazdálkodói tevékenység itt egy közösségi cél eléréséért szerveződik. A résztvevők maguk is részesülnek gazdálkodásuk eredményeiből, de a piacra szánt termények bevételét a közösen meghatározott célra használják fel.

A pályázati kiíráshoz alkalmazkodva a gazdálkodói programelemek elsősorban nem a jövedelemszerzést célozták, és minden esetben össze voltak kapcsolva más szociális vagy közösségi programokkal. A konyhakerti és a rendszeres havi jövedelmet biztosító egyéb gazdálkodói programokba való belépés lehetősége elsősorban motivációs eszköz volt a projekteket megvalósítók számára. **Néhány településen a rendben tartott, gondozott konyhakert feltétele lett az önkormányzat közmunkaprogramjába való belépésnek, újabb kritériummal bővítve a részvétel gyakran egyébként is meglehetősen szubjektív szempontrendszerét.**

A bemutatott programok közül a katymári és karcsai „model” esetében figyelhetjük meg a legnagyobb tudatosságot. Mindkét település rendszerben gondolkodik, a különböző forrásokból megvalósított programokat szisztematikusan építi egymásra. Jelentős különbség abban van, hogy míg a gazdálkodási tevé-

kenység Karcsán elsősorban egy motiváló, jutalmazó eszköz – ha valaki jól teljesít, érdemes rá, közmunkához juthat –, addig Katymáron sokkal hangsúlyosabb a mezőgazdasági termelés és az önálló gazdálkodás fejlesztése, a résztvevők szemléletformálása.

A különböző gazdálkodói programok közül **egyértelműen a közmunkával összekapcsolt projektek a leginkább fenntarthatóak.** Támogatás nélkül sem a közös, sem a konyhakerti gazdálkodás nem működtethető, így a közmunka szinte az egyetlen, ami a fenntarthatóságot biztosítani tudja.

Alapvető kérdés, hogy ezek a programok hogyan járulnak hozzá a szegénység és a kirekesztés enyhítéséhez. Abban a projekteket megvalósítók is egyetértenek, hogy önmagában ez a tevékenység nem tudja megoldani a mélyszegénységben élők problémáit és nem szolgálja a helyi társadalmi integrációt sem, még ha így „jobb szemmel” is néznek ezekre a családokra. A konyhakerti programokban ráadásul elsősorban azok a családok tudnak sikeresek lenni, amelyeknek vannak korábbról gazdálkodási ismereteik, készségeik és birtokukban van megfelelő kert is. Az ilyen családoknak a konyhakert művelése kézzelfogható eredménnyel jár, amit az alábbi interjúrészletek is jól illusztrálnak:

„Műveljük a kis kertecskénket, amit tudunk, csinálgatunk. {A program} annak, aki úgy gondolkodik, annak mindképpen segít. Aki meg nem gondolkodik úgy, annak meg minden kevés, úgyhogy az felesleges. Abban lehet segítség, hogy ha 500 forintom van, akkor nem zöldséget fogok belőle venni, mert kihúszom a kertemből, és inkább egy kenyeret veszek. Muszáj megcsinálni, mert magunknak csináljuk.”

„...abban lehet segítség, hogy az emberek önellátók legyenek. A családnak is segítség, hogy meg tudja teremteni, de nem lesz elég...”

„Nem nagy kertünk van, de eddig mindig műveltük. Valamennyire segítség, hát annyival is pótolja, kevesebb magot kell venni, meg kaptak a gyerekek is már az iskolában...”

„...nagyon nagy segítség, mert nem kell elvenni a pénzt a gyerekek kajáztatásából... Mióta ilyen kertes lakásban lakunk, azóta műveljük a keretet. Felszántatjuk, elvetjük, gondozzuk. A szántásért fizetni kell.”

„...a kertből élünk, amit nyáron megtermelünk, azért nem kell pénzt adni. Ha netán nincsen pénzünk, kimegyünk a kertbe, zöldség, borsó minden ott van, tudunk főzni a gyerekeknek. Ez a lényeg... Hordóba hordunk vizet, vagy az esővizet megszedjük, és akkor abból locsolunk locsolóval.”

5. Összefoglalás

Úgy gondoljuk, hogy a TÁMOP 5.1.3-as programban nagyon fontos tapasztalatok, tudások, módszerek gyűltek össze. A program minden dokumentációját (képzések anyagai, műhelyek emlékeztetői, kisfilmek, publikációk, blogbejegyzések stb.) továbbra is elérhetővé tesszük honlapunkon.⁵⁴

Azt tapasztaltuk, hogy a tanulmányutak, a futó projektek helyszíni látogatásai, a megvalósítókkal és érintettekkel folytatott beszélgetések képesek legjobban átadni, érzékeltetni a sikereket, buktatókat, tanulságokat. Úgy láttuk, hogy a projektek gazdái jó néven veszik az érdeklődést, szívesen osztják meg gondolataikat. Ezért arra biztatunk mindenkit, hogy programok, beavatkozások tervezésekor **keressenek fel hasonló célkitűzésű projektek működtetőit**, akár a jelen anyagunkban megismertek közül.

A szegénység, a mélyszegénység nem csupán az anyagi források hiányát jelenti. A mélyszegénységben élők a többségi társadalomtól **izoláltan**, gyakran szegregáltan élnek, az általuk lakott települések, településrészek egyre nagyobb, összefüggő területeket alkotnak. Sokan érdemben nem is találkoznak, vagy **nincs érdemi kapcsolatuk** jobb, „normális” körülmények között élőkkal: megszűntek a közös felületek. A mélyszegénységben élő emberek **közösségi, társas kapcsolatai gyakran kiüresedtek**, a mindennapi túlélés biztosítása felemészti idejüket, energiájukat és beszűkíti gondolkodásukat.⁵⁵ A munka, az értelmes, mások számára is értékes tevékenység végzésének hiánya az **önbecsülés, az önértékelés súlyos csorbulásához** is vezet. A többség szemében sem „érnek sokat” ezek az emberek, hiszen „nem dolgoznak, nem csinálnak semmit”. A kirekesztettségben élők **nem jutnak hozzá a megfelelő színvonalú közszolgáltatásokhoz**, így a szociális ellátásokhoz sem, illetve bizalmatlanok mindennel szemben, ami számukra a hivatalokat, a hatóságot testesíti meg.

A TÁMOP 5.1.3-as program keretében megvalósult projektek a sokszorosan összetett kirekesztésre, annak **legkülönbözőbb dimenzióira** igyekeztek választakat adni. Az elemi szegénység enyhítését szolgálták az adósságkezelési és háztartás-gazdálkodási tanácsadás, valamint az önellátásra való felkészítés. A közösségi kapcsolatok újrateremtése érdekében számos közösségi program született, mindenki számára elérhető, nyitott settlement házak kezdtek meg működésüket. A szegénységben élők maguk is fontos tagjává válhattak saját

⁵⁴ www.melyszegenyseghu

⁵⁵ Erről lásd a Princeton Egyetem kutatását:

www.princeton.edu/main/news/archive/S37/75/69M50/index.xml?section=topstories

közösségeiknek részvételükkel, aktivitásukkal, esetleg önkéntes munkájukkal. A szociális szolgáltatásokat több helyen megerősítették, és egyúttal közelebb is vitték a kirekesztettségben élőkhez laikus mentorok alkalmazásával. A gazdálkodási programok egyrészt az önellátást, másrészt a mindenki számára fontos, méltóságot adó értelmes munkát és harmadrészt a közösségi részvételt is igyekeztek biztosítani.

Meggyőződésünk, hogy ezek az újszerű elemek, tevékenységek valóban hatásos eszközök a kirekesztettség oldásában, nyilván hosszú távon kell ezeket alkalmazni, számos más körülmény biztosításával együtt. A TÁMOP 5.1.3-as program egyik legnagyobb előnye éppen az, hogy a szegénység, kirekesztettség sok tünetére reagál egyszerre **komplex eszközrendszerrel**, belátva, hogy a szegénység nem csupán az anyagi források hiányát jelenti.

Mit is értünk komplexitás alatt? Önmagában az, hogy több szakma egyszerre vesz részt a fejlesztésben, nem eredményez komplexitást, az csupán meghatározó, nélkülözhetetlen előfeltétel. Amennyiben ezek a szakmák és az általuk képviselt szakterületek nem együtt, hanem csak egyszerre vesznek részt a fejlesztésben, a komplexitásnak csak az alapfokáról beszélhetünk. Az is elengedhetetlen, hogy legalább a célokban és a fejlesztés során alkalmazott alapelvekben egyetértés legyen a szereplők között. Mindez megvalósult a TÁMOP 5.1.3-as program keretében végrehajtott projektek jelentős részénél. Noha beszámolóink szerkesztése éppen „szétszabdálja” ezeket az egymásra épülő elemeket, külön fejezetekben elemezve azokat, az idézett esettanulmányokból még így is kiderül, hogy számos projekt esetén a szakterületek közös, összehangolt, sokszor a szereplők tekintetében is megegyező tevékenységeiről van szó. Gondoljunk itt többek között a szociális szolgáltatás fejlesztésében alkalmazott mentorok és a közösségfejlesztés, vagy a helyi gazdaság és a közösségfejlesztés, valamint a szociális munka kapcsolatára. Számos olyan példával is találkozunk, amikor különböző forrásból finanszírozott projektek is egymásra épülnek (a Biztos Kezdet Gyerekház „bevonozta” az addig el nem ért kirekesztett családokat, akikkel elindulhatott az esetkezelés, később résztvevőivé váltak közösségi programoknak is, amelyek a TÁMOP 5.1.3 program keretében valósultak meg).

Az alkalmazott módszerek ugyanakkor számos kérdést is felvetettek elemzésünk során. A projektekben megvalósított tevékenységek, szolgáltatások **nem pótolhatják a nagy ellátórendszerek hiányosságait**, működési elégtelenségeit és felmentést, igazolást sem adhatnak azokra. A mélyszegénységben, többszörös kirekesztettségben, tartós munkanélküliségben élők problémáit önmagukban sem a projektek, sem a civil szervezetek munkája nem oldhatja meg. Társadalmi integrációt segítő, a jelenleginél sokkal hatékonyabb pénzbeli és természetbeni ellátásokra van szükség, amelyeket az állam alanyi jogon vagy rászorultsági alapon kell, hogy biztosítson. A fejlesztési projektek, a civil szereplők feladata a

még így is kihullók segítése, valamint az új módszerek kifejlesztése, nem a nagy rendszerek hiányainak helyi, időleges kompenzálása.

Hasonló a helyzet az önellátásra „nevelő” gazdálkodási programokkal: természetesen nagyon fontos az **önellátás** készségeinek elsajátítása, a túlélésben ennek fontos szerepe van, de ez **nem lehet az egyetlen és mindent helyrehozó megoldás**, ahogy azt egyre többször sugallják különböző fórumokon. Ha azt várjuk, hogy a szegények önellátó módon oldják meg saját túlélésüket, akkor ezzel azt is mondjuk, hogy a társadalomnak nincs dolga velük, nincs szolidaritás, ami azt diktálná: vállaljunk felelősséget értük, és segítsük őket. Az önellátó gazdálkodás önbecsülést, értelmes tevékenységet adhat, de ettől még a szegények ellátása nem a szegények kizárólagos problémája, hanem mindannyiunké. Azt is látnunk kell, hogy az **önellátás erőltetése számos esetben racionális gazdasági megfontolások alapján sem védhető**, egyszerűen költségesebb élelmi-szert előállítani, mint megvásárolni.

Kicsit hasonló dilemma vetődik fel a **laikusok bevonásával** kapcsolatban. Kétségtelenül fontos és hasznos munkát látnak el mentorként, családmentorként, azonban nem válthatják ki a képzett szakembereket, akik törvényben meghatározott feladatokat látnak el pontosan definiált felelősség és hatáskör mentén.

A mélyszegénységben élő emberek roppant kiszolgáltatott helyzetben vannak. Legtöbbször nincsenek felvértezve megfelelő információkkal, kapcsolatokkal, készségekkel, fellépéssel saját érdekeik és jogaik megvédése érdekében. Éppen ezért az őket célzó, velük foglalkozó programokban különösen nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy **méltóságuk** ne csorbuljon még akkor sem, ha ezt ők maguk nem is teszik szóvá. Egyenrangú partnerként kezelésük, illetve **egyenrangú partnerre** válásuk folyamatos támogatása, képessé tevésük is mindenben átívelő cél kell, hogy legyen. (Általában nem egyezik ezzel az elvvel a „nevelő” célzatú tevékenységek köre, például az önellátásra nevelés.) Ennek egyik eleme, hogy a **kényszerek és feltételek** alkalmazása helyett – gyakran láttuk, hogy a projektben való részvétel más ellátás feltétele – az érdemi bevonás, érdekeltté tétel, motiválás legyen a célcsoporttagokkal való együttműködés alapja. Nagyon fontosnak tarjuk azt is, hogy a mélyszegénységben élőkkel folytatott munka során a társadalmi beilleszkedésükre vonatkozó **valós igényeik és szükségleteik** szabják meg az egyes projektek irányvonalait, nem pedig a többségi társadalom elvárásai – természetesen e kettő nem feltétlenül különbözik.

És végül meg kell említenünk a **fenntarthatóság** kérdését, ami szinte minden uniós finanszírozású program végén felvetődik. Egyértelmű, hogy a 25 akcióterületen – hol több, hol kevesebb sikerrel – elindult a mélyszegénységben élők befogadásának folyamata, azonban a „projektvilág” adottságai miatt ezek nagy része most félbeszakad (és reméljük, hogy nem ér véget véglegesen). Sokan,

sokszor elmondták és leírták, hogy esetenként nagyobb kárt lehet okozni azzal, ha megkezdünk egy beavatkozást, elindítunk bizonyos folyamatokat, majd cserbenhagyjuk az abban résztvevőket. Nincs ez másképp a TÁMOP 5.1.3-as program esetében sem. A mélyszegénységben élő emberek társadalmi befogadása bizonyosan nem oldató meg 3-4 év alatt, legfeljebb elkezdhető. Az elindított folyamatok fenntartása, érdemi folytatása elengedhetetlenül fontos.

Felhasznált irodalom

- Autonómia Alapítvány (2013): *A mélyszegénységben élők helyzete Magyarország legszegényebb kistérségeiben*. Kutatási beszámoló. A TÁMOP 5.1.3 program hatástanulmánya első adatfelvételének eredményei.
www.melyszegenysegyseg.hu/dokumentumok/dokumentumtar_tartalma/TAMOP%20513%20kutatas_1kor_Zarotanutmany.pdf
- Bass László (szerk.) (2012): *Az ötödik év után*. Egy félbeszakadt akciókutatás története 2006–2011. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület.
http://gyere.net/downloads/otodik_ev.pdf
- Burchardt, Tania (2000): Social exclusion: concepts and evidence In David Gordon, Peter Townsend (eds.): *Breadline Britain. The measurement of poverty*. Bristol: The Policy Press.
- Czike Klára, Kuti Éva (2006): *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány.
www.sie.hu/files/onkentessseg_jot_tarsintegr.pdf
- Darvas Ágnes, Ferge Zsuzsa (2012): Gyerekesély program a társadalmi és politikai mezőben. In Bass László (szerk.) (2012): *Az ötödik év után*. Egy félbeszakadt akciókutatás története, 2006–2011. Gyerekesély Közhasznú Egyesület, Budapest,
www.gyere.net/downloads/otodik_ev.pdf
- Farkas Zsombor (2013): Javaslatok a területi egyenlőtlenségek és a mélyszegénység egyes dimenzióinak kezelésére. *Esély*, 6. sz., 108–131. o.
- Farkas Zsuzsanna (2011): Közösségfejlesztés, mint a cigánytelepek, cigány közösségek integrációs lehetősége. In Budai István, Nárai Márta (szerk.): *Közösségi munka. Társadalmi bevonás. Integráció*. Szöveggyűjtemény. Győr: Széchenyi István Egyetem.
www.tamop544c.pli.sze.hu/attachments/article/20/kozossegi_munka_tarsadalmi_bevonas_integracio.pdf
- Farkas Zsuzsanna (2012): Hidak és sorompók. A telepfelszámolásban, a településeken végzett terepmunka tapasztalatai és integrációs hatásai. *Társadalmi Együttélés*, 4. sz., 1–24. o. www.tarsadalmiegyuttelek.hu/id-69-tarsadalmi_egyuttelek_2012_4_szam_farkas.html
- Fawcett, Barbara and Maurice Hanlon (2009): „Visszatérés a közösséghez”: A humán szolgáltatások területén dolgozó szakemberek előtt álló kihívások. In Budai István, Nárai Márta (szerk.) (2011): *Közösségi munka. Társadalmi bevonás. Integráció*. Szöveggyűjtemény. Győr: Széchenyi István Egyetem.
- Győri Péter (2013): Javaslatok a lakhatás és a gondozás biztonságának rendszerszerű megerősítésére. *Esély*, 6. sz., 43–82. o.
- Kecskés Éva (2010): Közösségi szociális munka egy hátrányos helyzetű kistélepülésen. *Háló*, augusztus.
www.gyerekesely.hu/index.php?option=com_phocadownload&view=category

&download=292:kecskes-halo&id=20:gyerekekkel-kapcsolatos-hazai-szakmai-anyagok&Itemid=73

Keller Judit, Bódis Lajos (2008): Települési önkormányzatok. In Nagy Gyula (szerk): *Jóléti ellátások, szakképzés és munkakínálat*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 63–76. o. /KTI Könyvek 10./

www.budapestinstitute.eu/uploads/foglpol20_2_4onkormanyzat.pdf

KSH (2012): *Szociális Statisztikai Évkönyv, 2011*. Budapest: KSH

KSH Statad. www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf002.html

KSH Statad. www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zhc006b.html

Németh Sándor (szerk.) (2001): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

www.econ.core.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf

Zám Mária (1994): A Settlement-gondolat időszerűsége Magyarországon. *Parola*, 2. sz.

www.pafi.hu/Kozosseg/Adattar/PAROLAAR.NSF/e865e1dacf38e2818525663b007896c5/071b3381c03b29a28525663b007eda51?OpenDocument

A projekt keretében két további módszertani útmutató is készült:

A szegénység, a mélyszegénység nem csupán az anyagi források hiányát jelenti. A mélyszegénységben élők izoláltan, gyakran szegregáltan élnek a többségi társadalomtól, és a mélyszegénységben élők által lakott települések, településrészek egyre nagyobb, összefüggő területeket alkotnak. Sokaknak nincs érdemi kapcsolatuk jobb, „normális” körülmények között élőkkel: megszűntek a közös felületek. A mélyszegénységben élő emberek közösségi, társas kapcsolatai is gyakran kiüresednek, a mindennapi túlélés biztosítása felemészti idejüket, energiájukat és beszűkíti gondolkodásukat. A munka, az értelmes, mások számára is értékes tevékenység végzésének hiánya az önbecsülés, az önértékelés súlyos csorbulásához is vezet, és a többség szemében sem érnek sokat ezek az emberek, hiszen „nem dolgoznak, nem csinálnak semmit”. A kirekesztettségben élők nem jutnak hozzá a magas színvonalú közszolgáltatásokhoz, így a szociális ellátásokhoz sem, illetve bizalmatlanok mindennel szemben, ami számukra a hivatalokat testesíti meg.

A Mélyszegénység program keretében megvalósult projektek a sokszorosan összetett kirekesztésre, annak legkülönbözőbb dimenzióira igyekeztek válaszokat adni. Meggyőződésünk, hogy ezek az újszerű elemek, tevékenységek valóban hatásos eszközök a kirekesztettség oldásában, amennyiben hosszú távon tudjuk alkalmazni ezeket. A program egyik legnagyobb előnye éppen az volt, hogy komplex eszközrendszerrel a szegénység, kirekesztettség sok tünetére reagált egyszerre, belátva, hogy a szegénység nem csupán az anyagi források hiányát jelenti.

www.melyszegenyseg.hu

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszecenytterv.gov.hu
06 40 638 638

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.